

HALİL HALİD BEY VE “ŞEHZADE CEM VAK’ASINDA MESELE-İ HAMİYET”
ADLI RİSALESİ
HALİL HALİD BEY AND HIS TRACTATE WHICH NAMED “SEHZADE
CEM VAK’ASINDA MESELE-İ HAMİYET”

YAKUP ŞAHİNER

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
R.A. Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History
yakup.sahiner@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2530-3326>

Atıf / Citation

Şahiner, Y. 2021. “Halil Halid Bey ve “Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet” Adlı Risalesi”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 315-345

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 05.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.06.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4521>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

HALİL HALİD BEY VE “ŞEHZADE CEM VAK’ASINDA MESELE-İ HAMİYET” ADLI RİSALESİ

HALİL HALİD BEY AND HIS TRACTATE WHICH NAMED “SEHZADE
CEM VAK’ASINDA MESELE-İ HAMİYET”

YAKUP ŞAHİNER

Öz

Halil Halid Bey 1868 tarihinde Ankara’da dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini burada tamamlamış ve yükseköğrenim için İstanbul’a hareket etmiştir. İstanbul’da yükseköğrenimini tamamladıktan sonra gördüğü ve yaşadığı olaylar İngiltere’ye kaçmasına sebep olmuştur. İngiltere’de kısa sürede ilim ve kültür çevreleriyle ilişki kurmuştur. Bu ilişkisi Cambridge Üniversitesi’nde 1902 tarihinde hoca olmasını sağlamış ve Cambridge’deki hocalığı 1911 tarihine kadar sürmüştür. Daha sonra ülkesine dönerek sırasıyla Ankara Mebusluğu, Bombay Başkonsolosluğu ve İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi hocalığı yapmış ve 1931 tarihinde vefat etmiştir. Halil Halid Bey ilim âlemine çeşitli alanlarda yazdığı çok sayıda kitap, makale, çeviri, risale ve gazete yazısı gibi eserler kazandırmıştır. Bu eserlerden biride Sultan II. Bayezid ve Cem Sultan arasındaki taht mücadelesini kendine has bir bakış açısıyla ele aldığı “Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet” adlı risalesidir.

Anahtar Kelimeler: Halil Halid, Cem Sultan, Sultan II. Bayezid, Cambridge.

Abstract

Halil Halid Bey was born in Ankara in 1868. He completed his primary and secondary education here and moved to Istanbul for higher education. After completing his higher education in Istanbul, the events he saw and experienced caused him to flee to England. In a short time in England, he established relations with scientific and cultural circles. This relationship enabled him to become a lecturer at Cambridge University in 1902 and his teaching at Cambridge continued until 1911. Later, he returned to his country and served in Ankara Deputy, Bombay Consulate General and Istanbul University Faculty of Letters and passed away in 1931. Halil Halid Bey has brought many books, articles, translations, tractates and newspaper articles he wrote in various fields to the world of science. One of these works is his work titled “Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet” in which he deals with the throne struggle between Sultan Bayezid II. and Cem Sultan with a unique perspective.

Key Words: Halil Halid, Cem Sultan, Sultan Bayezid II, Cambridge.

Structured Abstract

Halil Halid Bey was born in Ankara in 1868 as the son of Ahmet Refi Efendi and Refika Sıdıka Hanım. It is based on Çerkeşeyhizades from the father's side, Çerkeşeyhizadeler is one of the well-known ulama families during the reign of Sultan Mahmud II. and later periods. Their maternal grandfather was the Ottoman soldier who was tasked with guarding the borders in the Bosnia-Herzegovina region. Halil Halid Bey lost his father when he was 9 years old and his uncle Mehmet Teyfik Efendi became his guardian. He graduated from Ankara Rüştüyesi [Junior High School] in 1883 and completed his primary and secondary education in Ankara. Later, with the guidance and assistance of his uncle, he started his education in Bayezid Madrasah [school with classical education system] in Istanbul. However, in the following years, his interest in Europeans left him from the madrasah school and caused him to study in a European-style modern school. For this purpose, he won the Istanbul Mekteb-i Hukuk [Faculty of Law] in 1887 and graduated from there in 1893. Halil Halid Bey, who started working as a lawyer after graduating from Mekteb-i Hukuk, also started to go to the publishing office of Ebuzziya Mehmet Teyfik Bey. Meeting with the Istanbul correspondent of The Times newspaper in this publishing office also enabled him to meet many Europeans in Istanbul. Halil Halid Bey's rapprochement with the Europeans in Istanbul caused him to be followed by the Ottoman spies called hafıye. He decided to flee to England in order to escape the spy chase and improve himself. Eventually, with the help of The Times correspondent, he achieved his goal of fleeing to England in 1894.

In England, Halil Halid Bey met Abdülhak Hamid (Tarhan) with the advice of Ebuzziya Mehmet Teyfik Bey. In 1897, he was appointed as the deputy consul to the London Embassy of the Ottoman Empire. However, his criticism to write about the London consul caused his dismissal. During this period, he met Elios John Wilkinson Gibb who one of the well-known English orientalist through Abdülhak Hamid (Tarhan). Through E.J.W. Gibb, he met Edward Granville Brown who a professor at Cambridge University. His meeting with E.G Brown enabled him to become the first Turkish lecturer at Cambridge Pembroke College, where he completed his master's degree in 1902, and he continued this duty until 1911. During his tenure at Cambridge University, he organized many travels to many countries such as Sudan, Egypt and Algeria, as well as published many books, articles and tractates.

Halil Halid Bey returned to Istanbul after resigning from his job at Cambridge University. After returning to Turkey, he was assigned various duties. He was the Ankara Deputy in 1912 and the Consulate General in Bombay in 1913. In 1914, he resigned from the Bombay Consulate General and returned to Istanbul. Shortly after returning to Istanbul, the Ottoman Empire participated in the First World War alongside Germany. Halil Halid Bey also went to Germany in 1915. He stayed in Germany until the end of the First World War and returned to Istanbul after the war. In 1922, he was appointed as a lecturer to the Istanbul Darülfünunu [Istanbul University] Faculty of Letters. Later, he was transferred to the Faculty of Theology of the same university. Halil Halid Bey, who also gave lectures at Mekteb-i Harbiye [Military School], He passed away in Istanbul in 1931, suffering from pneumonia.

Halil Halid Bey dealt with the power struggle that took place between Sultan Bayezid II. and Cem Sultan in his tractate titled "Şehzade Cem Vak'asında Mesele-i Hamiyet" which he wrote while he was working at Cambridge University and which is the subject of this article. Today, the original text of the work is in the Seyfettin Özege hall of the Atatürk University Prof. Dr. Fuat Sezgin library. This tractate was created based on works written in science branches such as history, sociology, medicine and literature. While doing this, the author not only touched on the struggle for the throne, but also evaluated issues such as patriotism, international relations, and criticism of historical events. In short, in this historical tractate, written without any concern for chronological history, the Cem Sultan incident was evaluated in terms of unity, togetherness and patriotism. In his tractate of Halil Halid Bey, while explaining the reason for criticizing Cem Sultan in terms of patriotism, he stated that he wrote the Cem incident with a criticized language, not to insult Cem Sultan, but to reveal historical truths.

Giriş

1868 tarihinde dünyaya gelen Çerkeşseyhizade Halil Halid Bey milli ve manevi değerlerine bağlı kültürlü bir Osmanlı aydını olarak anılmıştır.¹ Halil Halid Bey’in Ulema ailesinden gelmesi, iyi bir eğitim alması, uzun yıllar çeşitli ülkelerde bulunması, ilim öğrenmeye ve araştırmaya olan derin arzusu ve çeşitli görevler alması böyle bir şahsiyet kazanmasında önemli bir rol oynamıştır.² 1931 de vefat edene kadar çok sayıda ve birçok dilde kitaplar, risaleler, makaleler ve gazetelerde köşe yazıları kaleme almıştır.³ Halil Halid Bey’in kaleme aldığı eserler incelendiğinde İngiliz, Fransız ve diğer sömürgeci devletlere karşı anti-emperyalist bir tutum içerisinde olduğu görülür. Anti-emperyalist olmasından dolayı da kaleme aldığı eserlerinin büyük bir çoğunluğunda sömürgeci güçler tarafından sömürülen başta Osmanlı halkı⁴ ve İslam beldelerinin halkları olmak üzere Afrikalı, Asyalı ve Hindistanlı halklarında savunucusu olmuştur⁵. Bu gaye ile de eserlerini çeşitli dillerde yayımlayarak İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci politika izleyen devletlere karşı kalemi ile sesini duyurmaya çalışmıştır. Anti-emperyalist⁶ ve Pan-islamist⁷ olarak tanınması hasebiyle Sultan II. Abdülhamid Han ile fikirsel olarak aynı safta yer almasına rağmen bazı eserlerinde Sultan II. Abdülhamid Hanı ülkeyi yanlış politikalar ile yönettiği düşüncesiyle eleştirmiştir⁸.

Bu çalışmada latinize edilen “Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet” adlı risale Halil Halid Bey tarafından çeşitli dillerde ve bilim dallarında yayınlanan eserlerden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Faydalandığı eserleri gelişmiş güzel kullanmayan Halil Halid Bey bu eserlere eleştirel bir şekilde yaklaşmıştır. Risalesini yazarken tarih, edebiyat, kimya gibi alanlarda kaleme alınmış ilmi eserlere müracaat eden Halil Halid Bey,

¹ Çerkeşseyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2005, 20. Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, 9.

² Halil Halid Bey’in Türkçe’ye çevrilen otobiyografisi için bk. Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), Klasik Yayınları, İstanbul 2008, 3-160.

³ Halil Halid Bey’in eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, 142-166.

⁴ Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), Yakın Plan Pro. Yayıncılık, İstanbul 2018, 8-9.

⁵ Çerkeşseyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 20-28.

⁶ Halil Halid Bey’in anti-emperyalist görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Taha Niyazi Karaca, “Osmanlı Aydını Halil Halid Bey’in Emperyalizme Dair Düşünceleri ve İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone’a Anti-Emperyalist Tepkisi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-24 Eylül 2010*, c. IV, K.III, Ankara 2015, 1347-1354.

⁷ Halil Halid Bey, İngiliz ve Hindistan’da alanının uzmanlarıncı Pan- İslamizm’in en önemli savunucularından biri olarak adlandırılmıştır. Bk. Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, Ankara 1997, 217.; Fakat Halil Halid Bey, *The Times* gazetesine gönderdiği 6 Ağustos 1908 ve 11 Ağustos 1908 tarihli yazılarında Pan-İslamizm kavramını şöyle eleştirmiştir : 1-“*Bendeniz bu zarar verici terimin kullanımına ilk karşı çıkan Osmanlılardan biriyim*”, 2-“*Pan-İslamizm’in İslam’ın dostu olmayan kişilerce icat edilmiş zararlı ve içi boş bir siyasi deyim olduğunu iddia ediyorum*” diyerek bu tabiri reddetmiştir. Halil Halid Bey’in *The Times* gazetesine gönderdiği ve Pan-İslamizm hakkında görüşlerini ortaya koyan mektupları için bk. Çerkeşseyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 53-56.

⁸ Halil Halid Bey’in, Sultan II. Abdülhamid Han hakkında otobiyografisinde yer alan eleştirileri ve görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 194-223.; Bazı araştırmacılara göre ise Halil Halid Bey’in Sultan II. Abdülhamid Han’a karşı kızgınlığındaki esas sebep toprak meselesiydi. Bk. Taha Niyazi Karaca, “Osmanlı Aydını Halil Halid Bey’in Emperyalizme Dair Düşünceleri ve İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone’a Anti-Emperyalist Tepkisi”, 1343.

faýdalandyğı eserlere de (Chicago adı verilen modern atıf yöntemini sade bir şekilde kullanarak) atıf yapmıştır. Bu yönüyle ele alınan risalenin Osmanlı literatüründe batılı atıf sistemi ile kaleme alınmış ilk tarih risalelerinden biri olduğu söylenebilir.⁹ Halil Halid Bey'in Cambridge Üniversite'sinde hocalık yapması modern atıf sistemini kullanmasında önemli rol oynamış olmalıdır.

Bugün Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Seyfettin Özege salonunda yer alan “Şehzade Cem Vak'asında Mesele-i Hamiyet” adlı risale incelendiğinde Halil Halid Bey'in Sultan II. Bayezid ve Cem Sultan arasındaki taht kavgasını taraflı bir şekilde ve eleştirel bir dille kaleme aldığı görülecektir. Bu yönüyle Halil Halid Bey tarafsızlık ilkesine riayet etmeyerek modern akademik tarih anlayışından taviz vermiştir. Zaten Halil Halid Bey'in de akademik tarihçilik yapmak gayesinde olduğu söylenemez. Zira Halil Halid Bey risalesinin mukaddime kısmının son satırlarında risaleyi kaleme alma amacını şu sözlerle açıklıyor: *Bu risalenin tahririnden maksad asla Cem vak'asının bir tarih-i muhtasarını zikr eylemek değildir, belki hamiyet-i vatanperverane nokta-i nazarından mezkûr vak'a hakkında muhakemat da bulunmaktadır.*

1.Halil Halid Bey

Osmanlı döneminde tanınmış ulema ailelerinden olan Çerkeşşeyhizadelerin¹⁰ (Kendisi de bu elkabı eserlerinde kullanmıştır)¹¹ soyundan gelen Halil Halid Bey kendi ifadesi ile *Küçük Asya Angora'da* (Ankara)¹² 1868 yılında dünyaya gelmiştir¹³. Ahmet

⁹Chicago usulü dipnot sistemi ilk olarak University of Chicago Press tarafından 1906 tarihinde kullanılmasından itibaren yaygınlaşmıştır. (“The Chicago Manual of Style”, Erişim Adresi: Wikipedia. Erişim Tarihi 02.05.2021.) Halil Halid Bey'in bu çalışmanın da konusu olan risalesini birkaç yıl sonra kaleme aldığı düşünüldüğünde Chicago usulü dipnotu ilk kullanan Osmanlı aydınlarından biri olduğu söylenebilir.

¹⁰ Halil Halid Bey kendisinin de mensup olduğu Çerkeşşeyhizadelerin kökeni ve yaşadıkları yerler hakkında otobiyografisinde şu bilgilere yer vermiştir: “*Ecdadım Orta Asya'dan çıkmış ve ilk olarak gelip Horasan'a yerleşmişler. Fakat burada gördükleri muamele neticesinde Anadolu'ya göç eden ecdadım ancak burada hüsn-ü kabul görmüş. Dedemin babası [Çerkeşi Mustafa] Halveti Şeyhi idi. Ankara ile Karadeniz sahili arasında küçük bir kasaba olan Çerkeş'e”* yerleşmiş ve burada dergahını kurmuştur. Halil Halid Bey'in bazı eserlerinde kullandığı Çerkeşşeyhizade elkabı dedelerinin yerleştiği ve bugün Çankırı'ya bağlı Çerkeş'ten gelmektedir. Halil Halid Bey dedelerinin Ankara'ya yerleşmesini ise şöyle anlatır: “*Dedem [Osman Vehbi] ise çocukluğunda, tarikat hakkındaki nokta-i nazarı babasından [Çerkeşi Mustafa] farklı olduğu için büyük dedeme intisap etmemiş ve büyük dedem de ona bu takdirde dergâhta kalmasının meşreplerince artık mümkün olamayacağını söylemiş. Böylece dergâhu terk etmek mecburiyetinde kalan dedem, Ankara'ya varmak üzere yola koyulmuş bir kafileye rast gelerek onlara ilihak etmiş ve son durakta yerleşmeye karar vermiş.”* Bk. Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), 4-5.

¹¹ Halil Halid (Teşkilat-ı Mahsusa Üyesi), *İngilizlerin Osmanlıyı Yok Etme Siyaseti Musul-Kerkük –Arabistan*, (haz. Orhan Sakin), Ekim Yayınları, İstanbul 2008, 6.

¹² Halil Halid, *Halil Halid'in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 125.

¹³ Halil Halid Bey hakkında araştırma yapan araştırmacıların büyük çoğunluğu eserlerinde onun 1869 yılında dünyaya geldiğini belirtmişlerdir. Fakat Halil Halid Bey'in vefatı dolayısıyla ölüm ilanının verildiği, 30 Mart 1931 tarihli *Vakit* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yer alan taziye yazılarına bakıldığında onun 1868 de dünyaya geldiği yazılıdır. Bk. “Halil Halid Bey”, *Vakit Gazetesi*, İstanbul 30.03.1931, 1,2.; “Büyük Bir Ziya”, *Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul 30.03.1931, 1,4.; Muhtemeldir ki konuya yönelik araştırma yapan araştırmacılar Halil Halid Bey'in *The Diary Of A Turk* [Bir Türk'ün Ruznamesi]” adlı otobiyografik eserinde geçen “*Babam öldüğünde ben 9 yaşındaydım*” cümlesinden hareketle babasının 1878 tarihinde öldüğünü tespit edip Halil Halid Bey'in 1869 da doğduğunu belirtmişlerdir. Fakat *Vakit* ve *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan ölüm ilanının yakınları tarafından yayımlatıldığı düşünüldüğünde 1868 tarihinde dünyaya geldiğinin daha isabetli bir bilgi olduğu söylenebilir.

Refi Efendi ile Refika Sıdika Hanım’ın¹⁴ oğlu olan Halil Halid Bey dokuz yaşındayken babasını kaybetmiştir. Erken yaşta babasını kaybedince kendisine amcası vasi olmuş ve tahsiliyle ilgilenmeye başlamıştır.¹⁵

1883 yılında Ankara Rüştiyesi’ni bitirerek ilk ve ortaokul eğitimini tamamlayan Halil Halid Bey, vasisi olan amcası Mehmed Tevfik Efendi’nin¹⁶ yardım ve yönlendirmesi ile İstanbul’daki Bayezid Medresesi’nde eğitime başlamıştır.¹⁷ Amcasının maddi desteğiyle Bayezid Medresesini bitiren Halil Halid Bey askerlikten muafiyet çabaları, Ankara’ya dönüş ve Beyrut gezisi gibi nedenlerden dolayı 2 yıl eğitiminden istediği verimi alamamıştır. Bu tarihlerde Ayasofya Camii önünde gördüğü Avrupalılardan etkilenen Halil Halid Bey’in, Avrupalılara karşı var olan ön yargısı kırılmış ve batı giyim-kuşamı vb. karşı ilgi duymaya başlamıştır. Beyrut gezisi sırasında gördükleri de medrese ekolünde uzmanlaşmak yerine modern tarzdaki Hukuk mektebine girmek konusunda fikir değiştirmesine sebep olmuştur.¹⁸

1887 yılında Mekteb-i Hukuk-u kazanan Halil Halid Bey, aynı mektepten 1893 yılında mezun olmuştur.¹⁹ Mekteb-i Hukuktan mezun olduktan sonra avukatlık yapan Halil Halid Bey, Ebuzziya Mehmet Tevfik Bey’in “ *‘Imprimérie Ebuzzia*” adlı yayın ofisine giderek de onun çıkardığı dergilerin metinlerinin okunup düzeltilmesi konusunda katkıda bulunmuştur. Burada The Times gazetesinin muhabiri olarak çalışan bir Avrupalı ile tanışmış ve onun vasıtası ile de İstanbul’da bulunan diğer bazı Avrupalılar ile tanışarak onların resmi makamlar ile olan işlerini yapmıştır. Bu aracılık işlerinde bulunması Halil Halid Bey’in, Osmanlı Devleti’nin ve sarayın İstanbul’daki yönetim mekanizması hakkında çeşitli bilgiler elde etmesini sağlamıştır.²⁰

İstanbul’daki Avrupalıların işlerini yaparak kendi ifadesi ile iyi para kazanmaya başlayan Halil Halid Bey de bir süre sonra sarayın hafiyeleri tarafından takip edildiği izlenimi oluşmaya başlamıştır. Bu yüzden The Times muhabiri olan İngiliz arkadaşına şüphelerinde haklı olduğunu ve İngiltere’ye gitmek istediğini söylemiştir. İngiliz arkadaşı yabancı ülkeye gitmesi gerektiği konusunda Halil Halid Beyle hem fikir olduğunu ifade

Ayrıca müellifin otobiyografisinde de doğum tarihini kesin olarak belirttiği bir bilgiye rastlanılmamıştır. bk. Halil Halid, *The Diary Of A Turk*, Adam and Charles Black [A&C Black], London 1903. 13.

¹⁴ Babası Çerkeşşeyhizadeler mensup olan Halil Halid Bey’in annesinin kökeni ise kendi ifadesi ile şu şekildedir: “Annemin atalarının damarlarında bir miktar Avrupalılık kanı olduğuna inanıyorum. Annem, Osmanlı padişahları tarafından Bosna-Hersek şehirlerinin ve sınırlarının savunulmasıyla görevlendirilen bir asker ailesine mensuptu.” bk. Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 133.

¹⁵ Halil Halid, *The Diary Of A Turk*, 13, 36-39.; Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 7.

¹⁶ Halil Halid Bey otobiyografisinde amcası Mehmet Tevfik Efendi’yi şu şekilde tanıtmaktadır: “Amcam ailemizde devlet hizmetine giren ilk kişiydi. Halep, Şam, Kahire, Medine ve Mekke ve Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer merkezlerindeki yarı-dini mahkemelerde yaklaşık kırk yıl kadılık yaptıktan sonra, geçici olarak devlet hizmetinden emekli oldu.” bk. Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 142. Aynı zamanda o dönem amcasının Ankara azası olarak mecliste görevli olduğunu fakat Meclis-i Mebusan’ın bir süre tatil edilmesinden dolayı bir süredir Ankara’da bulunduğunu ifade etmiştir. bk. Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), 143.

¹⁷ Halil Hâlid, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), Hece Yayınları, Ankara 2007, 9.

¹⁸ Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 171-179.

¹⁹ Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 7.

²⁰ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), 82-84.

etmesine rağmen yabancı bir ülkede maddi sıkıntılar gibi bazı zorluklarla da karşılaşacağını söylemiştir. Bu nedenle şimdilik kafa dinlemek için İstanbul'dan uzaklaşması gerektiğini belirtmiş ve kendisine memleketi Ankara için bilet almıştır. Böylece memleketi Ankara'ya giden Halil Halid Bey burada annesi ile kısa bir zaman geçirdikten sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a gelmesinin üstünden bir yıl geçmişti ki hamamda karşılaştığı bir kişinin kendisini itham eder şekilde sorular sorması üzerine o kişinin saray hafiyesi olduğuna emin olmuş ve İngiltere'ye kati olarak kaçmaya karar vermiştir²¹. Bu gaye ile de hamam olayının sabahı İngiliz muhabir arkadaşının ofisine giden Halil Halid Bey olayı anlatmış ve İngiltere'ye kaçması konusunda kendisine yardımcı olmasını söylemiştir. Sonuçta kargo gemileri işleten bir İngiliz'inde araya girmesi ile Halil Halid Bey, Rusya'dan İstanbul'a gelen bir İngiliz kargo gemisine binmiştir. Gemi 22 Nisan 1894 öğle vakti İstanbul'dan hareket ederek 9 Mayıs 1894'te İngiltere'nin Hull limanına varmıştır.²²

Hull Limanına ulaşan kargo gemisinden inen Halil Halid Bey buradan trene binerek Londra'ya hareket etmiştir. Londra'ya varışının ertesi günü ilk iş olarak Sultan II. Abdülhamid Han'a (ailesine Sultan II. Mahmut tarafından verilen fakat mevcut dönemde el konulan topraklarının alınmasından dolayı ailecek maddi sıkıntılar yaşadıklarını ve toprakların iadesi konusunda)²³ bir mektup göndermiştir. Yirmi gün sonra cevaben gelen mektubun içeriğinin kendisine bildirilebilmesi için Londra Sefiri Rüstem Paşa tarafından sefarete çağırılmıştır. Halil Halid Bey'in padişaha karşı bir fiil içinde olmadığını ispatladığı takdirde taleplerinin olumlu karşılanarak padişah tarafından mükâfatlandırılacağı ve eğer İstanbul'a dönmeye karar verirse de istediği zaman tekrar Avrupa'ya gitmek konusunda sorun yaşamayacağı kendisine bildirilmiştir. Londra Sefiri Rüstem Paşa'yı ziyaretinden 15 gün geçmişti ki hala Londra'daydı. Fakat maddi sıkıntıların kendisini sıkmaya başlamasından dolayı İstanbul'a dönmeye karar vermiştir²⁴. Ağustos 1894'te İstanbul'a ulaşan Halil Halid Bey burada kendisini saray hafiyelerinin İngiltere'ye ilk kaçışından daha sıkı bir şekilde takip ettiğini görmüş ve İstanbul'da rahat edemeyeceğini anlayarak Kasım 1894'te tekrar Londra'ya kaçmıştır.²⁵

İngiltere'ye tekrar dönen Halil Halid Bey, Ebuzziya Mehmed Tevfik Bey'in tavsiyesiyle Abdülhak Hamid (Tarhan) ile yakınlık kurarak onun yardımlarını görmüştür.²⁶

²¹ Halil Halid Bey'in İngiltere'ye kaçmak istemesinde; Eğitimine devam etme gayesiyle askerlikten muaf olmak için bulunduğu girişimlerde yaşadığı sorunlar, dönem aydınlarının Sultan II. Abdülhamid'e karşı olan tutumları, kendisinin İngiliz ve Avrupalılar ile yakın teması sonucu tutuklanma endişesi ve İngiltere'ye giderse eğitimini rahatça sürdürebileceği düşüncesi önemli rol oynamış olmalıdır. Bk. Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 9.; Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 14.

²² Halil Halid Bey'in otobiyografik olarak İngiltere'ye kaçış olayı hakkında detaylı bilgi için bk. Halil Halid, *Halil Halid'in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 224-239.

²³ Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 9.

²⁴ Halil Halid Bey'in Londra'dan İstanbul'a dönmeye karar vermesinde Ebuzziya Mehmet Tevfik Efendi'nin vesilesi ile tanıştığı Londra'daki Abdülhak Hamid'in (Tarhan) teşviki önemli rol oynamıştır. Bk. Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 15.

²⁵ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürtingüz), 148-160.

²⁶ Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 8.; Abdülhak Hamid'in (Tarhan), Halil Halid Bey'in vefatı dolayısıyla *Cumhuriyet Gazetesine* gönderdiği mektupta: "Halil Halid Bey ile ilk karşılaşmalarının 1885'te Ebuzziya Tevfik Bey'in matbaasında olduğu ve ikinci karşılaşmalarının ise Halil Halid Bey'in Ebuzziya Tevfik Bey'in tavsiyesi ile Londra'da kendisi ile görüşmesi üzerine olduğunu belirtmiştir." Bk. Abdülhak Hamid (Tarhan), "Halil Halit Bey", *Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul 31.03.1931, 3.

İngiltere’de İngilizceyi öğrenen Halil Halid Bey, İngiliz gazetelerinde Osmanlı’nın sosyo-ekonomik durumunu anlatan yazılar yazmaya başlamasının²⁷ yanında Selim Faris Bey’in Londra’da çıkarmış olduğu *Hürriyet* gazetesinde de çalışmaya başlamıştır. *Hürriyet* gazetesinde iş olarak İngiltere’de çıkan gazete yazılarının tercümesini ve Türkçe olarak tashihini yapmıştır.²⁸ Londra’da Jöntürkler ile yakınlık kurmasına rağmen²⁹ sultanın aleyhinde yayın yapan gazetelerde yazı yazmayacağına dair söz vermesi üzerine³⁰ 1897 yılında Londra büyükelçiliğine konsolos yardımcısı olarak atanmıştır. Konsolos yardımcılığı sırasında Basra Körfezi hakkında kaleme aldığı 7 Mart 1898 tarihli³¹ raporu Sultan II. Abdülhamid Han’a sunmuştur. Fakat daha sonra Londra sefiri ve konsolosu hakkında kaleme aldığı aleyhte eleştiri yazısından dolayı bu görevine son verilmiştir.³²

Halil Halid Bey XIX. yüzyılın son yıllarında Abdülhak Hamid’in (Tarhan) vesilesiyle meşhur İngiliz şarkiyatçılardan Elias John Wilkinson Gibb ile tanışmış³³ ve kendisine *A History of Ottoman Poetry* adlı eseri hazırlarken yardımcı bulunmuştur.³⁴ E. J. W. Gibb de Halil Halid Bey’i Cambridge Üniversitesi Profesörlerinden Edward Granville Browne’a tavsiye etmiştir. E. G. Browne’da Halil Halid Bey’in 1897’de Cambridge Üniversitesi’nde konsolos namzetlerine Türkçe muallimlik yapmaya başlamasına yardımcı olmuştur. Halil Halid Bey 1902 yılında Cambridge Pembroke College’de yüksek lisansını tamamlamasıyla “Üstad-ı Ulûm” unvanını alarak burada hocalığa başlamış ve Cambridge Üniversitesi’ndeki hocalığını 1911 yılına kadar sürdürmüştür.³⁵ Bu yönüyle Cambridge Üniversitesi’nde ilk ders veren Türk aydını olmuştur.³⁶ Halil Halid Bey, İngiltere’deki ilk önemli eserini de bu dönemde kaleme almıştır. “*The Diary of a Turk [Bir Türk’ün Günlüğü]*” adı ile 1903 tarihinde Londra’da basılan ve E. J. Gibb’e ithaf olunan³⁷ eserde Halil Halid Bey gençlik dönemi ile ilgili hatıralarını anlatırken Osmanlı’nın siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına da değinmiştir. Bu eser yayınlandığı dönemde *The Times* ve

²⁷ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XI.

²⁸ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 15.

²⁹ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XI.

³⁰ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimi (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 27.

³¹ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 15.

³² Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 10.

³³ Doğu edebiyatına çocukluğundan beri ilgili olan E.J. W Gibb’in Türkçe, Farsça ve Arapça kitaplar ile dolu olan evindeki kütüphanesinde Türk edebiyatına yoğunlaşmıştır. Bu durum Londra’da bulunan sanatseverlerle yakın ilişki kurmasına sebep olmuştur. Yakın ilişki kurduğu kişilerden biri Abdülhak Hamid (Tarhan) iken diğeri Halil Halid Bey’dir. Bk. Christopher Ferrard, “Elias John Wilkinson Gibb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, 64-65.

³⁴ Halil Halid Bey bu eser ve yazar hakkında *Sırat-ı Müstakim*’de yayınlanan bir mukaddime kaleme almıştır. Bk. Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 16.; Ayrıca İlk cildi 1900 tarihinde yayınlanan *A History of Ottoman Poetry* adlı eserin 1909’da tamamlanan altıncı cildinin önsözünü de Halil Halid Bey yazmıştır. Bk. Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimi (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 44-45.

³⁵ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimi (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 32.; Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XIII.; *Sırat-ı Müstakim* dergisinde *Near East* adlı İngiliz gazetesinden alıntı yapılarak 13 Temmuz 1911 tarihinde kaleme alınan ve Halil Halid Bey’in Cambridge’de göreve başlaması hakkında da bilgi veren “*Halil Halid Bey’in İstifası*” başlıklı yazının transkripsiyonu için bk. Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 16-17, 39-41.

³⁶ Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 8.; Halil Halid (Teşkilat-ı Mahsusa Üyesi), *İngilizlerin Osmanlı’yı Yok Etme Siyaseti Musul-Kerkük –Arabistan*, (haz. Orhan Sakin), 7.

³⁷ Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 10-11.

The Daily Telegraph gibi İngiliz gazete ve dergilerinde esere yönelik çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle eserin dili İngiliz kamuoyunca beğenilmiştir.³⁸

Halil Halid Bey 9 Ocak 1904 tarihinde Sudan ve Mısır seyahatine çıkmıştır. Kendisi seyahat ederken İngiltere'deki Türk ve İslam karşıtı grupları analiz eden “*A Study in English Turcophobia [İngiltere’de Türk Düşmanlığı Üzerine Bir Araştırma]*” adlı eseri 1904’te Londra’da yayınlanmıştır. 16 Şubat 1905’te seyahatini tamamlayarak İngiltere’ye dönmüştür.³⁹ Sudan ve Mısır seyahatlerinden kısa bir süre sonra 1905 tarihinde Cezayir’de düzenlenen XIV. Şarkiyatçılar kongresine Cambridge Üniversitesini temsilen katılmış ve buradaki izlenimlerini hakkında bilgi veren “*Cezayir Hatıratından*” adlı kitabı 1906 yılında Kahire’de yayınlanmıştır.⁴⁰ Ayrıca Halil Halid Bey bu tarihlerde Londra’da bir Camii yapımı için faaliyetler yürütmüş fakat bazı siyasi ve ekonomik sorunlardan dolayı başarılı olamamıştır.⁴¹

1907 yılında Londra’da yayınlattığı *The Crescent Versus the Cross [Hilal ve Haç Kavgası]* adlı kitabında ise İslam karşıtlığı, emperyalizm, sömürgecilik ve mezhep çatışmaları gibi konular hakkında teferruatlı bilgiler vermiştir.⁴² İngilizce yazılan bu eser daha sonra sırasıyla Urduca, Türkçe ve Arapçaya da çevrilerek neşredilmiştir.⁴³ 1908 tarihinde Bosna’nın Avusturya tarafından işgali üzerine Halil Halid Bey, *Servet-i Fünun* dergisinde “*Horasani*” mahlasını kullanarak kaleme aldığı “*Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya’ya Karşı Mukabele-i İktisadiye ve Âlem-i İslam*” adlı makalesi ile Âlem-i İslam’ı Avusturya’ya karşı boykota çağırmıştır. Halil Halid Bey aynı boykot çağrısını İtalyanların 1911’de Trablusgarp’ı işgali üzerine de yapmıştır. Bu boykot çağrısını ise *Sırat-ı Müstakim* dergisinde “*Memalik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İanesi*” adlı makale ile yapmıştır.⁴⁴

1908-1911 tarihleri arasında başta *Sırat-ı Müstakim* ve *Servet-i Fünun* dergisi olmak üzere çok sayıda dergi ve gazetede siyasi, dini, ekonomik, sosyal, kültürel, edebi ve uluslararası ilişkiler konusunda onlarca yazı kaleme almıştır.⁴⁵ Yine bu tarihler arasında İslam ve Hristiyan âlemi arasındaki ilişkiler, Türk ve İngiliz ilişkileri, Kanuni Sultan Süleyman’ın Rodos siyaseti ve bu çalışmanın da konusu olan Şehzade Cem Vak’ası ile alakalı dört farklı risale kaleme almıştır.⁴⁶ 1911’de Cambridge Üniversitesi’ndeki görevini

³⁸ Halil Halid, *The Diary Of A Turk*, A&C Black, 1-269.; Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XI, 3-160.; Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 125-250.

³⁹ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 32, 145.

⁴⁰ Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 10-11, 15-92.

⁴¹ Halil Halid Bey’in Londra’da Camii yapımı için yürüttüğü faaliyetler hakkında detaylı bilgi için bk. Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 39-44.

⁴² Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 15-204.

⁴³ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 23.

⁴⁴ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 104-106.

⁴⁵ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XIII.; Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 164-165.

⁴⁶ Risaleler için bk. Halil Halid, *Füsûl-i Mütenevvi’ a I, İslâm ile Nasrâniyyetin Münâsebât-ı Aslıyyesi*, Kostantiniye (İstanbul) 1326.; Halil Halid, *Füsûl-i Mütenevvi’ a II, Türkler ile İngilizlerin İlk Teması*, Matbaa-ı Ahmed İhsan, Kostantiniye (İstanbul) 1326.; Halil Halid, *Füsûl-i Mütenevvi’ a III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman’ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi*, Matbaa-ı Ahmed İhsan, Kostantiniye (İstanbul) 1326.; Halil Halid, *Füsûl-i Mütenevvi’ a IV, Şehzâde Cem Vâk’asında Mes’ele-i Hamiyyet*, Matbaa-ı Hayriye, Kostantiniye (İstanbul) 1327.

bırakan Halil Halid Bey aynı yıl içerisinde Türkiye’ye dönmüş ve 1912’nin Nisan ayında İttihat ve Terakki Fırkasının Ankara mebusu olmuştur.⁴⁷ Mebusluğu döneminde Encümen-i Maârif Reisliği yapmış olan Halil Halid Bey’in Tedrisât-ı İbtidaiye kanununun çıkarılmasında büyük çabaları olmuştur. Fakat Meclis-i Mebusan’ın 5 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmesiyle 4 aydır yürüttüğü mebusluğu sona ermiştir.⁴⁸

Halil Halid Bey’in daha öncesinde İngiltere’de Hindistanlı Müslümanlarla yakın teması olmasından olsa gerek İngilizcenin yanında Urducaya da vakıf olmuştur. İngilizce ve Urduca bilmesi ve aynı zamanda Hindistanlı Müslüman cemiyetlerle İngiltere’deki teması onun Eylül 1913 tarihinde Bombay başkonsolosu olarak atanmasını sağlamıştır. Yaklaşık 8-9 ay burada başkonsolosluk yapan Halil Halid Bey, buradaki Hindistanlı Müslümanların sempatisi ile karşılanmış olsa da Mayıs 1914 yılında istifa ederek İstanbul’a dönmüştür.⁴⁹

Halil Halid Bey, Osmanlı Devleti 27 Ekim 1914’de Almanya yanında I. Dünya Savaşına girdiğinde İstanbul’da bulunuyordu. Savaşın gazetecilik mesleğini yapmasına engel olduğu gerekçesi ile Temmuz 1915’te Almanya’ya gitmiştir. Burada gazeteciliğe devam eden Halil Halid Bey çeşitli Alman gazetelerinde ve “*Die İslamische Welt*” gibi Almanya’da çıkan dergilerde de yazılar neşretmiştir. Aynı zamanda İstanbul’daki gazete ve dergilere de çeşitli yazılar göndermiştir.⁵⁰ Berlin’de bulunduğu süre içerisinde Berlin’deki müesseseleri inceleme imkânı bulmuş ve bu incelemelerini “*Bazı Berlin Makâlatı*” adı ile 1918 yılında Berlin’de neşretmiştir. 1919 yılında ise I. Dünya savaşı sonrası İngiltere’de kurulan İşçi partisinin, İngiliz kolonilerini refaha ulaştıracağını en sonunda da kolonilerin bağımsızlığına vesile olacağını ortaya koyduğu “*The British Labour and the Orient [İngiliz İşçisi ve Doğu]*” adlı eserini İsviçre’nin Bern şehrinde bastırmıştır.⁵¹

I. Dünya Savaşı boyunca Almanya’da bulunan Halil Halid Bey savaşın akabinde İstanbul’a gelmiş ve 1922’de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi’ne muallim olarak atanmıştır. Buradan da etnografya gibi dersler okutacağı İlahiyat Fakültesi’ne geçmiştir. İlahiyat Fakültesi’nde bulunduğu dönemde bu etnografya dersleri vermenin yanında 1926’da yayın hayatına başlayan fakültenin mecmuasında din, tarih ve etnografya üzerine yaklaşık 12 tane araştırma ve çeviriden oluşan makale yayınlamıştır.⁵² İstanbul Darülfünununda verdiği etnografyaya giriş ve İslam felsefesi dersleri yanında Mekteb-i Harbiye’de de İngilizce dersi veren Halil Halid Bey⁵³, 1925’te Geçmişten günümüze Türk-İngiliz ilişkilerine değinip, İngiliz sömürgeciliğini ele aldığı “*Türk Hâkimiyeti ve İngiliz*

⁴⁷ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1, D.2, İS. 1, 5 Nisan 1328 (1912) Perşembe, 2.; Halil Hâlid, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 10.

⁴⁸ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XIII.

⁴⁹ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere*, 216-217.; Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 9.; Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XIII.

⁵⁰ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 56-58. Halil Halid Bey’in “*Die İslamische Welt*” dergisinde çıkan makaleleri için bk. a.g.e, 166.

⁵¹ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 26.

⁵² Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 58. Ayrıca Halil Halid Bey’in Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasında çıkan makaleleri için bk. a.g.e, 164-166.

⁵³ Mustafa Uzun, “Halil Halid Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, 314.

Cihangirliği” adlı eserini İstanbul’da yayınlamıştır.⁵⁴ Ayrıca 1925-1926 tarihleri arasında İslam dininin yayılışı ve sosyo-ekonomik yaşamla ilgili dört farklı eseri de İngilizceden Türkçeye çevirmiştir.⁵⁵

Muallimliği sırasında zatürree hastalığına yakalanan Halil Halid Bey, emekliliğinin gelmiş olması ve hastalığında şiddetinin artmasından dolayı verdiği dersleri bırakmıştır. Havasının sıcak olmasından ötürü Kahire’ye gitmesinin hastalığına iyi geleceği düşüncesiyle dostu olan Said Halim Paşa’nın oğlu ve aynı zamanda kendisinin de talebesi olan Mısırlı Halim Bey’in teşviki ve refakatiyle Kahire’ye gitmiştir. Kahire hastanesinde tedavi altına alınmış⁵⁶ fakat burada daha fazla rahatsızlanması üzerine İstanbul’a gitmek istemiştir. Neticede 20-21 Mart 1931’de deniz yoluyla İstanbul’a hareket eden Halil Halid Bey, 27-28 Mart’ta İstanbul’a ulaşmış ve 29 Mart 1931’de vefat etmiştir.⁵⁷ Naaş Merkezefendi kabristanlığına defnedilmiştir.⁵⁸

Yukarıdaki satırlarda hayatı kronolojik olarak ele alınan Halil Halid Bey, 63 yıllık yaşamında çok sayı da ülkede bulunmuş ve buralarda avukatlık, gazetecilik, akademisyenlik, konsolosluk ve mebusluk gibi çeşitli mesleklerde çalışmıştır. Avukatlık, konsolosluk, gazetecilik ve mebusluk gibi görevleri kısa süreli olmasına rağmen hayatının büyük bir dönemini gerek Cambridge üniversitesinde ve gerekse İstanbul Darülfünunu’nda yaptığı hocalığa ayırmıştır. Bu iki üniversite’de sadece öğrenci yetiştirmekle kalmayan Halil Halid Bey ömrü boyunca sosyal, ekonomik, kültürel, din, tarih ve uluslararası ilişkiler vb. gibi alanlarda çeşitli dergi ve gazetelerde onlarca yazı ve makale kaleme almıştır. Yine bu alanlarda çok sayıda kitap ve risale de yayınlayan Halil Halid Bey kendine has bir bakış açısı ve değerlendirmesi ile konuları ele alması hasebiyle ilim dünyasına çok mühim eserler kazandırmıştır.⁵⁹ Bu eserlerden biriside tarafımızca transkripsiyonu yapılan ve aşağıdaki satırlarda yer alan Şehzade Cem Vak’ası ile ilgili risalesidir.

⁵⁴ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 18-19, 26.

⁵⁵ Sir Thomas Walker Arnold’un, *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*” adlı eserini *“İntişâr-ı İslâm Târîhi”* adı ile 1925’te İstanbul’da yayınlamıştır.; Gerard Fienes ve L.g Pilkington’un, *“Getting Our Living An Elementary Introduction to Economics of Daily Life”* adlı eserini *“Maişetimizi İstihşâl Her Günkü İktisâdiyâta İbtidâi Bir Medhal”* adıyla 1925’te İstanbul’da yayınlamıştır. Sir Thomas Henry Penson’un, *“The Economics of Everyday Life”* adlı eserini *“Her Günkü Hayâtın İktisâdiyâtı I-II”* adı ile 1926’da İstanbul’da yayınlamıştır.; M. Clark’tan 1926’da tercüme ederek yine İstanbul’da yayınlattığı eserine ise *“Mübtediler İçin Tâcirliğin Mebâdisi”* adını vermiştir. Tercümelerin künyeleri için bk. Çerkeş Şeyhizade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 11. ; Tercüme hakkında detaylı bilgi için bk. Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Halid Bey: 1869-1931)*, 161-163.

⁵⁶ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XV-XVI.

⁵⁷ Ahmed İhsan Tokgöz, “Rahmetli Halil Halit Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne” *Servetifünun Uyanış Gazetesi*, nr.1807/122, İstanbul 2.4.1931, 274.

⁵⁸ S. Tanvir Wasti, “Halil Halid: Anti-İmperialist Muslim Intellectual”, *Middle Eastern Studies*, 29/3, London 1993, 561.

⁵⁹ Halil Halid Bey’in eserlerinin önemini ortaya koyması bakımından *“Hilal ve Haç Kavgası”* adlı eseri örnek olarak verilebilir. Zira bu eser yayımlandıktan sonra başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Belçika gibi ülkelerin gazetelerinde bu esere yönelik onlarca değerlendirme yazısı kaleme alınmıştır. Gazeteler ve değerlendirmeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 203-204.

2. Risalenin Çevirisi

Füsul-u Mütenevvi’-a-1

Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet

Eser: Halil Halid

Her Hakkı Mahfuzdur.

Yayın Yeri: Cağaloğlunda, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, Kostantiniye
[İstanbul]

1327

Mukaddime⁶⁰

Mükemmel bir tarih-i millimiz yoktur diye çok kere şikâyet ederiz. Tabii bu şikâyetimiz maarif-i umumiye’nin ihtiyacatına elverişli surette telif olunmuş topluca bir eser tarihinin mefkudiyetinden dolayıdır, yoksa Osmanlılığın edvar-ı maziyesine dair – perakende olmakla beraber- yine hayli asar vücuda getirilmiş olduğu inkâr edilemez. Şehzade Cem vak’ası hakkındaki rivayat-i tarihiye işte böylece perakende surette mevcut olan asarda mufassalen mündericidir. *Hoca Tarihi*⁶¹, *Hayrullah Efendi Tarihi*⁶² gibi bir nice asar-ı ma’rufa hakkında ma’lumat-ı müfideye havidir, Fransız mü’elliflerinden *L. Thuasane* [Louis Thuasne] – ki tasavir-i şahanesini yaptırmak üzere Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul’a celb edilmiş olan İtalyalı (*Centil Bellini*) nam ressamın şarktaki sergüzeştine dair bir eser yazmıştı. Şehzade Cem vak’ası hakkında dahi tedkikat-ı amika da bulunmuş ve (mesele-i şarkiye’nin on beşinci asrın sonlarındaki devri üzerine tettebbuât) ûvanıyla mühim bir eser vücuda getirmiştir. [^]⁶³ Bu eser vak’a-ı mezkure hakkında tarih kitaplarının hiç birisinde görülemeyen nice tafsilata havidir. Osmanlı ashab-ı mutalaası arasında ketb-i kadime ve asar-ı Efrenciyeye müracaat için vakit veya fırsatı bulunmayanlara gelince: Bunlarda merhum Şemseddin Sami’nin *Kamus-i El-Aman*’ında muharrer (Cem) kelimesine müracaat ederlerse o bab da muhtasır ve fakat hayli müfid ma’lumata tesadüf eylerler. Bu risalenin tahririnden maksad asla Cem vak’asının bir tarih-i muhtasarını zikr eylemek değildir, belki hamiyet-i vatanperverane nokta-i nazarından mezkûr vak’a hakkında muhakematda bulunmaktır. Tarih sırası gözetilmek matlub olsa idi

⁶⁰ Halil Halid Bey, Sultan Bayezid ve Şehzade Cem arasında cereyan eden muharebeye dair <<*Caorsini Obsidionis Rhodiae Urbis Descriptio*>> adlı eserden alıntı yaparak eserine muharebenin temsili bir resmi ile başlamıştır. Muharebeye ait temsili resim bu makalenin ekler kısmında verilmiştir. Eserinin ilk sayfasını (2. sayfaya tekabül ediyor. Çünkü risalenin kapak sayfası 1. sayfa olarak kabul edilmiştir.) bahsedilen resme ayıran müellif 3. sayfasından itibaren mukaddime kısmı ile eserine giriş yapmıştır.

⁶¹ Halil Halid Efendi’nin, *Hoca Tarihi* olarak bahsettiği eser Hoca Sadeddin Efendi’nin *Tâcü’t-Tevârih* adlı eserine verilen diğer isimdir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan başlayarak Yavuz Sultan Selim devrinin sonuna kadar olan olayları anlatır. Sultan III. Murad’a sunulmuştur. 1862-1863 tarihinde iki cilt olarak Matbaa-i Âmire’de de basılmıştır. Bk. Mehmet İpşirli, “Tâcü’t-Tevârih”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, 357-359.

⁶² Hayrullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Eserin asıl adı *Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* olmasına rağmen literatüre *Hayrullah Efendi Tarihi* olarak geçmiştir. Hayrullah Efendi eserinde Ertuğrul Gazi döneminden Sultan I. Ahmed’in saltanatının sonuna kadar ki olaylardan bahsetmiştir. Daha sonra Hayrullah Efendi Tarihine Ali Şevki Efendi tarafından zeyiller yapılmıştır. Bk. Ömer Faruk Akün, “Hayrullah Efendi Tarihi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, 76.

⁶³ Eserin 3. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] (*L. Thuasane*) “*Djem Sultan*”, *Etude sur la Question d’Orient a la Fin du Xve Siecle*.

bu fasılın mevzu'ı üçüncü faslı teşkil eden << Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedabir-i Siyasiyesi>> mebhasına takdim edilmek iktiza eylerdi, fasılın birbirine merbutiyyeti mültezim değildir.

Halil Halid Londra

Dördüncü Fasl

Şehzade Cem'in hayatı hem rikkat-i kalbi mucib olacak derecede bir sergüzeşt-i hazini havidir, hem de fikre bir intibah-ı siyasi bahş eyleyecek vakayi' mühimme-i cami'. Vak'a-i Cem – Rahat ikbali bertaraf edipte mülk-ü Osmanî'nin te'min-i bekası için canlarını siper edecek derecede fedakârlıkta bulunmuş bunca zevata menba'-ı zuhur olanhanedan-ı saltanatımız arasında dâiye-i tefevvuk ile vatanın temamiyet-i mülkiyesini tehlikelere uğratabacak kadar hırs-ı cah âsârı gösterenler dahi bulunduğu bir misal arz eder.

Şehzade Cem cismen kavi ve tab'en hayli zeki idi, binaenaleyh hilme ve sükûnet-i müttakiyaneye mâil olan biraderi Şehzade Bayezid'e nefsinde tefavvuk-ı âsârı görmüş olmalıdır ki kuvve-i hâkimiyeti onun elinden almağa kalkışmıştı. Bu teşebbüs-i ka'ide-i mer'iyeye-i istihlafa rağmen vuku' bulmuş idi, zira Şehzade Bayezid kendisinden on üç yaş büyük idi. Hazret-i Fatih 886 sene-i hicriyesi recebinin birinci günü [Miladi:1481] âlem-i ebediyete intikal eylemiş idi. Taht-ı saltanat bu vechile münhall olunca müteneffizan-ı rical-i devletten kimisi Şehzade Bayezid'a kimisi de Şehzade Cem'e ihbar-ı hal için sâ'iyeler çıkardılar. Bu tarafgiran-ı rical de'b-i dirin-i istihlafa mürâatdan ise intisabıyla müntefi' olmak istedikleri zatın makam-ı saltanatı ele almasını iltizam ediyorlardı. Bu misilli siyasiye tarafgir başka memleketlerin tarihinde dahi zuhur ede gelmiş vakayi'dendir. Ma'mafih bu makule-i temayülât tarih-i Osmanî'de daha çok tesadüf olunur. Fikr-i âcizanemce tarafgirlik emel-i harisanesinin ahval-i siyasiyemizde kesret zuhuruna başlıca sebep müteneffizan-ı devlet arasında rıkıyyetden yetişmiş olanların pek çok bulunmasıdır. Eyyam-ı sabavetlerinden beri kulluk hissiyle perverde olmuş bulunan kimseler tebdil-i saltanat misilli bir hal vuku'unda varis-i meşru' saltanat kim ise onun tabiiyetine girmekle kanaat etmek istemezler, çünkü böyle bi vecibe-i siyasiyeye riayetden ziyade doğrudan doğruya sayesinde mütene'im ve müreffeh olmak istedikleri amirlerin tahkimini iltizama mâil bulurlar ve çünkü âdet-i rıkıyyet bir tabiat-ı saniye denilecek derecede zihinlerinde yerleşmiş olmakla – âmme-i nâs gibi- hükümdarlığa tabi' bulunmaktan ise bir baba ihtisası vasıta-i temyiz ve tagallüb bulurlar, kulluktan yetişmiş olan kimselerin ekserisinin ise ellerine fırsat geçince kendilerinin dahi az çok birer mütegalib kesilmeyi temayül etmeleri daima dikkate çarpan halatdandır.

İşte Şehzade Cem'e haberler itare ederek münhall olan makam-ı saltanatı hemen elde eylesin diye çalışanların maksadı da kendileri için bir vasıta-i igtinam ve tahkim peydası bulunmuş olsa gerektir. Şehzade Cem'in heves-i civanisi tefavvuk-i zatisi hususundaki fart-ı i'timadına inzımam eylediğinden taraftarlarının tergibatı ile müteheyyic oldu. Taht-ı hükümdariye oturmak emniyesiyle valisi bulunduğu Karaman eyaletinden hemen hareket etti. Bir kuvve-i kâfiye ile payitahta doğru müteveccih oldu. Hâlbuki Şehzade Bayezid dahi vali bulunduğu Amasya'dan kıyama şıtaban olmakla İstanbul'a biraderinde evvel yetişti ve taht-ı pedere yerleşti. Buna << Hak yerini buldu>> demek münasiptir, zira ekber evlad bulunması cihetiyle kudret-i saltanat kendisine müstehak idi. Bu halden haberdar olan Şehzade Cem ise Bursa'yı zabt ile orada namına hutbe okuttu ve

sikke [ʾ]⁶⁴ kestirdi. Mutlakıyyet ile icrayı hükümet eden bir makamın sahibi memalik-i eccad da elbette bir rakib görmeğe tahammül edemezdi, binaenaleyh Sultan Bayezid kuvvetli bir ordu ile Bursa üzerine yürüdü ve rakibinin asakirini perişan eyledi. 26 Rebi’ül Ahir 886 -20 Haziran Efrenci 1481

Şehzade Cem yirmi bir gün kadar bir saltanattan sonra cenuba doğru firar eyledi, hem de öyle bir meşi-i isti’cal ile firar eyledi ki ta Halep’e yetişip de Mısır Kölemenlerinin hududuna ayak basıncaya kadar tehlike-i tevkif ile muazzeb oldu. Halep’ten Şam’a ve Şam’dan Mısır’a gitti. İltica eylediği Mısır Sultanı kendisine bedbaht düşmüş bir hükümdar(a) müstakill bir istikbal ve ikram ile mu’ammele etti, haline acıdı ve teselliyet verdi. Bu âsâr-ı terhim belki samimi idi. Ma’mafih zamanımız tarz-ı tefekkürü ile meseleyi muhakeme edersek Sultan Memlük’ün felaket-i şehzadeye acımdan ziyade müşarünileyhin mücadele-i saltanatındaki mağlubiyet-i seri’asından müteessir bulunmuş idüğüne [olduğuna] hüküm olunabilir, zira Devlet-i Osmaniye’nin i’tıla-i şevketine mani’ olabilecek bir tefrika-i âzimenin zeval-i mazarratı ümerayı Memlükçe bit-tabî’ ba’is-i telhif olacak halatdan idi.

Şehzade Cem bir müddet Mısır’da oturduktan sonra Hicaz’a gitti. –Ki müverrih Hammer’in rivayetince-: Hanedan Al-i Osman arasında ifayı hac etmiş kendisiyle Çelebi Sultan Mehmed’in bir kerimesinden maada hiçbir kimse yoktur. [ʾ]⁶⁵ Şehzadenin ifayı hacdan maksadı acaba hatayı vak’a-i siyasisinden dolayı istiğfar mı idi? Yoksa teşebbüsât-ı mütesevvire-i atiyesi için ruhu Hazret-i Peygamberden isti’ane mi? Müşarünileyhin sagir-üs sinn ve gerek ma’lum olan hevesat-ı hayatiyesi mülhaza edilirse maksad-ı hacın ağrâz-ı dünyeviyeden külliyyen mücerred bir farıza-i müttakiyane olduğu ihtimali akıldan biraz tebâüd eder. Hicaz’dan avdetinden sonra bir kere daha tecrübe-i tali’ etmek istedi. Cenab-ı Fatih’in Devlet-i Osmaniye’yi gailelerinden kurtarmış olduğu Karamanoğulları’ndan Kasım Beg’in tesevvülâtı ve Osmaniyyetin rakib-i cahidi olan Devlet-i Memlük’enin teşvikatı üzerine şehzade bir kere daha biraderi aleyhinde harekete hazırlandı. Bundan naşi kendisinin ifayı hacdan muradı ruh-u Hazret-i Peygamberiden isti’ane olmak suretinde tefsir edilebilir. Fakat (*Men ferreka feleyse minna*⁶⁶ [“Tefrika çıkaran bizden değildir”]) buyurmuş olan Cenab-ı Risaletpenah teksir-i efrad-ı ümmeti mani’ olan ahvalde elbette îna-yet-i maneviye de bulunmaz. Osmaniyyet ibtida-i teşkilinden beri <<Din ve millet birdir>> diye bayrağı altında ecnâs-ı muhtelifeye mensub ve ehemmiyet-i siyasiyeleri mahdud bir nice tavâif-i sağireyi birbirine mezc ile cihangirane bir ümmet meydana çıkarmaya çalışmış idi. Binaenaleyh istiklâl-i siyasisi altında biriktirdiği milyon-milyon efrad-ı beşer için vesile-i emin ve iftihar olan büyük bir heyet-i ictima’iyenin tamamıyet-i mülkiyesine çalışan bir kimse elbette daha ziyade layık-ı inâyet olur. (*Yedullahi Ali Ecmaate*⁶⁷ [Allahın eli(rahmeti) topluluk üzerinedir]).

⁶⁴ Eserin 7. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [ʾ] *Pek nadir olan bu sikkenin nev’i merhum İsmail Galib Beg’in (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye) nam eserinde ta’rif olunmuştur. 61’inci Sahife*

⁶⁵ Eserin 8. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [ʾ] (Joseph Von) Hammer’in ‘‘Histoire de l’Empire Ottoman’’, unvanlı eserine bakıla. Cild 2. Sahife 351.

⁶⁶ [Hadis-i Şerif]

⁶⁷ [Hadis-i Şerif]

Hâlbuki o bedbaht şehzadenin arzuyu hâkimiyet ile basireti bağlanmış olduğundan mülkü devleti biraderiyle taksim eylemek teklifinde bulundu. Devlet-i Osmaniye'nin esasî teczie kabul etmeyecek bir vaz'da kurulmuştur. Ondan bir cüzün vechen min-el vücuh tefriki eczâ-ı sa'iresinin atiyen taksimi ve sailine yol açar. Şehzade Cem yalnız hevesat-ı nefsanîye ile iştilal etmezdi, tedkikat-ı ilmîyeye dahi merakı olduğundan etrafında danışmend ve edib bir hayli ashab-ı kemal bulundururdu. Bu cihetle Çelebi Sultan Mehmed'in memâlik-i Osmaniye'nin ötesinde berisinde ed'ayı saltanat etmiş olan biraderlerinin tefrik-i memleket sadedindeki teşebbüslerine ne derece şiddetle mümanaat eylemiş olduğu ve tevhid-i siyasiyi devlet uğrunda ne kadar fedakârlıklar göstermiş bulunduğu musahibleri tarafından fikr-i ibretine ilkâ edilmiş bulunmak gerekti.

Sultan Bayezid-i Sani pek büyük mevâid-i in'am ile biraderini ed'ayı saltanattan tevli edebileceği fitneden vazgeçirmek istedi, fakat Şehzade Cem o bab da vuku' bulan müracaatlara rağbetten istinkâf eyledi.

*“Sen bister-i gülde yatasın şevk ile handan,
Ben küil döşenem külhan-ı mihnette sebab ne”*

Beyti biraderine irsal eylediği bir serzenişdir ki meleke-i tefekkürünün derecesine delalet eder. Osmanlıların selatin-i salifesi öyle şevk ile, zevk ile rahat döşeginde imrar-ı hayata hasr-ı zihin etmezlerdi, bilakis i'layı şan-ı devlet için nice meşakk-ı seferiyeyi ihtiyardan çekinmezlerdi. Taht-ı saltanatın esasını kuran Gazi Osman Han'ın firaş-ı mevdi de iken oğluna vermiş olduğu nasihat Şehzade Cemce ma'lum değil mi idi acaba? Tâcü't-Tevârihde nazmen irad olunduğu vecihle o müessis-i beyan-ı devlet:

*“Matlabımız din-i hüdadır bizim
Mesleğimiz rah-ı hüdadır bizim
Yoksa kuru mihnet ve kavga değil
Şah cihan olmağı da'vâ değil”*

Yollu Sultan Orhan'a nasihatler vermişti. Bu kavli-nasih Şehzade Cem'in iddiasının ne kadarına layık olduğunu isbata medardır. Bazı tezakir-i şiiiranenin iş'arına göre Sultan Bayezid biraderinin balade-i münderic iddia-ı manzumuna şu beyitlerle cevap vermiş:

*“Çün rüz-i ezel kısmet olunmuş bize devlet
Takdire rıza vermeyesin böyle sebab ne
Haccü'l-Haremynüm deyüben da'va kılarsun
Bu saltanat-i dünyeviye bunca taleb ne”*

Hırs-ı cah ve ağvayı müfsidin gümrâh sebepleriyle muvazene-i iz'anı hüsn-i isti'male muvaffak olamamış bulunan şehzade ikinci def'a olarak biraderi aleyhine bir harb açtı, fakat tedarik edebildiği hizb-ı zaif padişahın kuva-i müctemi'ası ile Ankara civarında telaki ettiği zaman yine hak yerini buldu: Şehzadenin muînleri başından dağıldı, kendisinde hevli can ile kaçıp kurtuldu. Sultan Bayezid bir kere daha mevaid-i taltifiyede bulunarak da'vâyı saltanattan vazgeçmesini kendisine teklif etti. Bu teklif-i in'am – nice zamanlar makam-ı saltanatça bir meslek müttehaz olan ve bizim geçirdiğimiz << Devr-i İstibdadda tatbikatı pek çok görülen >> niyet-i ianete pek de isnad olunamaz, zira Sultan Bayezid'in

hasmını mevaid-i taltif ile tuzağa düşürüpte andan gadirane intikam almak istemediği şununla sabittir ki Şehzade Cem’in dâhil-i memlekette değil - o zamanlar nüfus-u Osmaniye’nin ihata eylediği yerlerden pek uzak bulunan- Kudüs’te ikametini şart koydu. Bu ikinci mağlubiyet dahi şehzade’nin hüsn-ü îbretini uyandırmaya yardım eylemedi. Binaenaleyh rahm ve hilm ile tesviye-i ihtilaf edilmek tedbirinin fâide vermeyeceğini iyice anlayan padişah şehzade’yi şiddetle ta’kib ettirdi, o da tekrar firar ile şövalyelerin cemiyetine iltica eylemek üzere İçil [İçel] sahilinden Rodos ceziresine geçti ki müverrih (Hammer) tarihi ilticayı 3 Camaziyel-ahir 887 ve 20 Temmuz Efrençi 1482 olmak üzere kayd eyliyor. Şehzade Cem’in şövalyelere iltica etmesi kuzunun kurda tevdi’-i hayat eylemesi gibi bir hal idi. Vak’a şövalyeler kendisini ihtiramat-ı fâik ile kabul ettiler, fakat arası çok geçmedi şehzadece iddiâ-yı Devlet-i Osmaniye’den ümid-i necat gelemeyeceği anlaşıldı. Kendisinin Rodos’ta mevcudiyeti şövalyeler için bir nev’i ganimet-i siyasiye idi, zira onun vücudu Türkler tarafından adanın istilayı melhuzunu mani’ bir rehin makamında telakkî edildiği gibi zabt ve tevkifi dahi Sultan Bayezid’den mesârif-i tevkifiyesi namına hayli para çekmeğe bir vesile add edildi. Ma’mafih şövalyeler şehzadenin uzun bir müddet adada kalmasının istilayı dâvet eyleyebileceğini dahi piş-i mülâhazaya aldılar ve ellerine düşen bu avı daha emin bir yerde tutmak için Avrupa’ya aşırıya tensib eylediler. İlticâgâhın bu vecihle tebdilinden maksad-ı mahza kendisini daha iyi muhafaza etmek olduğuna ve zira Rodos’ta kaldıkça İstanbul’dan hafiyeye gönderilebilecek icraatlı katillerin ya hançer veya zehirlerinden masun olamayacağına ve eğer Avrupa’ya giderse Fransa kralının istihâl-i tac-ı saltanat hususunda kendisine yardımcı dokunacağına şehzadeyi ikna’ eylediler. Müşarünileyh otuz dört gün Rodos’ta kaldıktan sonra Fransa’nın Nis [Nice] şehrine gönderilmiş idi. Avrupa’ya giderken bindiği geminin pek müthiş bir fırtınaya tutulması ve Napoli korsanları tarafından zabt edilmek istenilen gemisinin şiddetle tazyik ve ta’kib edilmesi bu bedbaht şehzade için mukadder olan alam-ı hayatiye sırasında zikre sezadır.

Nis’te bulunduğu sırada dahi şövalyeler mesârif-i tevkifiye için Sultan Bayezid’den ücret istihâl ettikleri gibi şehzade’nin Mısır’da bulunan valide ve zevcesinden dahi kendisine harçlık olmak bahanesiyle külli miktar para dolandırdılar. İş’ar-ı Osmaniye tarihi hakkında İngilizce müdakkıkane bir eser yazmış olan ve daha genç iken ziya’-ı ebdisiyle bu muhibb-i kadimini dahi müstagra-k-i alam etmiş bulunan müteveffa-ı Gibb bu hali ta’yib sadedinde müstehziyane olarak derki: “Şövalyelerin reis’ül rüesası olan o dindar ve merd (Dö Büsön) Şehzade Cem ağzından bir mektub oydurarak Mısır’da mukim valide ve zevcesine gönderdi. Bu sahte mektubda şehzade güya onlardan yirmi bin filorin göndermelerini rica ediyordu ve güya Avrupa’da kendi rızasıyla kaldığını ve eğer meblağ-ı mezkûr irsal olunursa masarîf-i lazimeyi bi-tesviye avded eyleyeceğini bildirdi. Bu madde Vatikan’a gelmiş olan Mısır sultanının bir elçisi vasıtasıyla şehzade’nin ma’lumu olunca Papa’nın mahkemesinde şövalye reisü’l rüesası sahtekârlıkla tecrim ettirmek istediği zaman müttehim cürmünü inkâra mecal bulamadı, fakat müttehimin kefareti akçesi olarak Papalığa beş bin filorin te’diye eylemesi afv-u zünub için kâfi geldi” [1]⁶⁸

⁶⁸ Eserin 15. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [1] E.G.W.Gibb’in, “A History of Ottoman Poetry”, ünvanlı kitabından. Cild 2. Sahife 81.

Avrupa'ya gittiği zaman şehzadenin evzâk-ı hayatiyeden gayri mu'tedil surette hissedar olacak çağları henüz geçmemiş idi. Binaenaleyh Frengistan'ın serbestiyi mu'aşeret-i mübadi de kendisine pek hoş geldi, Asilzad(e)kandan bulunan gençlerle iş u sahbine daldığından bir aralık ne Mısır'daki efrad-ı ailesinin hasret iştiyakını kayıd eder oldu ne de iktisab-ı hâkimiyet hususundaki hevesinin tervecine ihtimam eyledi: “*Acâib şehri imiş bu şehri Nitse [Nice]/ Ki kalur yanına her kim ne itse*” Beyti -ismi kadimi lisanımızda dahi nitse olan- yeni şehirde ikameti sırasında yazdığı iş'ardandır ki orada ta'kib olunan suret-i hayat-ı hakkındaki hissiyatının nev'ini gösterir. Ma'mafih arası çok geçmedi- tarz-ı tefekkürü bu sübutun başka olan bir şarklı için- yalnız Nis'in değil bütün Avrupa'nın hakikaten pek acabi olduğunu ve orada sürdüğü az vakit mübeddil-i talih-i alam olduğunu gördü, zira Avrupa'da misafir suretinde değil esir sıfatında bulunduğunu hisse başladı. Şövalyelerden, krallardan, prenslerden maada Papa dahi kendisini ya Sultan Bayezid'den para çekmek için veya Devlet-i Osmaniye'nin felaketini mucib olacak bir alet-i nifak suretinde kullanmak istediler. Nice âmâl-ı hissiyesi ve desais-i siyasiyenin tervecine vasıta yapılmak istenilen biçare şehzade şövalyelerden sonra Papalığın yed-i zabtına ve ondan sonra Fransa kralının taht-ı rabtına düştü. Ahlak-ı reddiyesinden dolayı tarihi âlemce bed nam olan *Papa Altınca Aleksander* Roma makam-ı ruhaniyesine geçtiği zaman bir taraftan Şehzade Cem vak'asını Avrupa'da Türkler aleyhinde ehl-i salib teşkiline hadim fırsatlardan add eylediği gibi diğer taraftan da *Giorgio Buzardo* isimdeki kâtibini me'muriyet-i hafiye ile İstanbul'a göndererek Şehzade Cem'in izale-i vücudu için müzakereye girişmek istedi. Taraf-ı padişahîden Papa'ya yazıldığı rivayet olunan Latince bir namede eğer şehzadenin re's-i maktu' İstanbul'a gönderilebilirse üç yüz bin duka altını(n) verileceği va'd olunmuş, hatta *Castel Leon* isminde bir baronun yine o maksad-ı cinayetin tezkiri için İstanbul'a kadar gidip geldikten sonra Vatikan'da bulunan bir kuyunun suyunu zehirlediği ve fakat cürm-ü tesmim meydana çıkıp da muhakemesi icra edildiği zaman <<bazı zevat-ı aliyenin >> bu cürümde zey'-i dahli olduğuna dair imalarda bulunduğu mervidir. [^]⁶⁹

Venedik Cumhuriyeti'nin dahi Cem vak'ası münasebetiyle terveci desaisden geri kalmadığı ve şehzadenin tesmimi için mezkûr cumhuriyetin dahi tasaddiyat da bulunduğunu müsbit vesai-i tarihiye vardır. Venedik hazine-i evrakındaki muhasebat-ı hafiye-i tarihiye hakkında tetebbüât de bulunmuş olan Rusyalı bir müellif diyor ki:

“*Venedik hazine-i evrakında bir hayli tahrirat-ı resmiye-i hafiye cem' istedim ki bunlar Sultan Cem hakkında ehemmiyet-i azimeye haizdirler. Suretlerini burada neşreliyorum; zira bu evrak-ı sair bir nice Avrupa devletleri gibi İtalya'daki hükümetlerce dahi müşarünileyhin hayatına kastın bir vasıta-i kesb zelilâne ittihaz olduğunu irae eder*”. [^]⁷⁰

Şehzade Cem'in yedi sene kadar bir müddet mihnet-i gurbet ve azab-ı tevkife düşer olduktan sonra vefat eylediği ve na'sının vasiyeti vecihle Bursa'ya nakil edildiği ma'lum

⁶⁹ Eserin 17. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Creighton nam zatın*, “*A History of Papacy During Reformation*”, ünvanlı kitabından. Cild 3. Sahife 134.

⁷⁰ Eserin 17. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Vladimir Lamansky nam zatın*, “*Secrets d'Etats de Venise*”, ünvanlı kitabından. Sahife 202.

olan vakayı’-i tarihiyedendir. Eyyam-ı ilticasının en mihnetli o anında alam-ı nevmidisini – velev ki bir müddet için olsun- unutturmayacak bir hal bulabildi ise o da bir zamanlar mevkuf kaldığı kal’ada (Sasenaz)⁷¹ Dukası’nın kızı (Filipin Helen) in şefkat-ı âşıkane sine mazhariyetidir. Macerayı âşıkânın “*Zisimi, Prince Ottoman, amoureux de Philippine Helene de Sassenage*” ünvanıyla tarihe müstenid bir hikâye suretinde te’lif edildiği 1673 sene-i miladiyesinde neşrolunduğu mürurü ise de nüshasını elde etmeye muvaffak olamadım.⁷²

Osmanlı müverrihleri Şehzade Cem’in tesmim edildiğine kaildirler. Sergüzeşt-i ömrü hatimeye eriştikten sonra bir hayli Avrupa vak’anüvisleri dahi sebep-i mevtin tesmim olduğunu mübeyyen rivayette bulundular. Ma’mafih mevt-i müşarünileyh suikasd ile vuku’a geldiğini inkâr eden müverrihlerde mevcuddur. Papalığın belade ünvanlı mezkûr bir tarihini yazmış olan İngiliz ruhban-ı fazilesinden *Creighton*, Papa Aleksanderi cürm-ü tesmimden tebriye eyliyor ve “*Şehzade Cem Fransa kralı yediyle Papa’nın taht-ı tevkifinden çıkarıldıktan sonra yevm-i vefatına kadar bir aya yakın müddet mürur etti, binaenaleyh Papa tarafından verilmiş olmasa farz edilen zehirin o kadar zaman mürurundan sonra bir te’sir-i itlafi kalamaz*” yollu mülâhazada bulunuyor. Fikrimce bu müellif kavli-i mezkûruyla semumun te’siratı mütehalifesine misal olmak üzere tarih-i âlemde kaydedilen bunca rivayeti hükümden ıskat eyliyor. Zehirlerin evkat-ı fa’aliyesine, te’sirat-ı tedriciyesine dair âlem-i tıbb ve kimya erbabından serd eyledikleri mütâlaâta vakıf değilim. Bu bab da istihsal-i ma’lumat için *Dixon Mann*⁷³ nam zat tarafından yazılan ve İngiliz tıbbasınca muanber olduğu zikredilen enva’-i semumdan bahis bir esere müracaat ettim. Eczayı kimyeviyeden (Fosfor)’un cism-i beşer üzerine olan te’sirinin bazen hafif bir halde başlayıp geçtikten sonra iki ve hatta üç hafta sonra hatarnâk bir surette avdet eylediğine dair izahat buldum. Papa Altıncı Aleksander’in insan zehirlemek hususundaki maharet ve tecarübünün vesaik-i tarihiye ile ma’ruf olması dahi Şehzade Cem’in mesmumen vefat eylediği kuvâyı i’timada daha ziyade şayan gösterir.

Ma’lumdur ki Şehzade Cem’in Sultan Bayezid ile münazaası İstanbul’un fethiyle payitaht ittihazından az bir müddet sonra vuku’a geldi. Saltanat-ı Osmaniye ümem-i âlem arasındaki mevki’ siyasiyesi feth-i cedidin ehemmiyeti nisbetinde kesb-i nezaket ettiği ve binaenaleyh esas devletin tahkimiyle uğraşılmaya eşedd-i ihtiyaç bulunduğu bir devirde tac u taht mücadelesine kalkışmak bir hatayı hatarnâk idi. Serir-i Osmaniye’nin saray-ı Kostantiniye’de kurulmasından dolayı telaş ve heyecana düşmüş olan akvam-ı efrenciyenin o ihtilaf-ı dâhilinden naşi cerenleri? ve binaenaleyh Osmanlıları Avrupa’dan teb’id eylemek

⁷¹ Fransa’nın Sassanage bölgesidir.

⁷² Halil Halid Bey’in ulaşamadığı kitap 2006 yılında “*Philippine-Helene de Sassenage*’in Aşığı Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan” başlığı ile Türkçeye çevrilerek İletişim yayımları tarafından basılmıştır. Bk. Guy Allard, *Philippine-Helene de Sassenage’in Aşığı Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan*, (Çev. Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

⁷³ Halil Halid Efendi’nin bahsettiği kişi Adli tıpcı olan J. Dixon Mann’in, *Forensic Medicine and Toxicology* [Adli Tıp ve Toksikoloji] adlı kitabı tespit edilmiştir. Halil Halid Bey’in, Dixon Mann’in hangi eserini kullandığı yazarın ismi dışında malumat vermediği için muallakta kalmıştır. Fakat bu kitabın içerdiği konuların kimya ile alakalı olması Halil Halid Bey’in bahsettiği zehirlenme olayı konusunda müracaat ettiği kitabın bu olabileceğini ortaya koymaktadır. Bk. J. Dixon Mann, *Forensic Medicine and Toxicology* 1893.

hevesleri artmıştı. Kezalik o ihtilafın Mısır Memlüklerine, Rodos şövalyelerine ve tevaif-i müllük bekayasına tecavüzat-ı müstakbele için cüret bahş olması tabi'i idi. Avrupa'nın garb-ı cenubundan asırlardan beri temevvüc eden liva-yı İslam o sıralarda sernigün olmak üzere bulunduğu kahr ve tenkil vartalarına doğru sürülmüş olan İspanya Müslümanlarına imdad kaydından Devlet-i Osmaniye'yi bu gibi gavail-i dâhiliye men' eyliyordu. Filvaki' bir müddet sonra İspanya Müslümanları tarafından varid olan bir kaside-i garra ile tazallüm-i hal olundu ve istimdad edildi, filvaki' Sultan Bayezid Han, Kemal Reis kumandasında bir donanma göndermekle imdad eylemek istedi. Ne çare ki gavail-i müteaddide sebebiyle kuvayı bahriyesine henüz hal-i tekâmüle isal edememiş olan Devlet-i Osmaniye'nin Akdeniz'in ta öbür ucunda şemşir-i taassub a'daya ma'ruz kalan Müslümanları izmihlal-i Galya'dan kurtarabilmesi muhal idi. İzale-i rekabet mülâhazasıyla bir müddet evvel hanedan-ı saltanatca ta'kibine başlanmış olan itlaf-ı ihvan meslek-i müdhîşi şehzade Cem'in siyanet-i nefsi kaydına düşüpte huruc-u alessultan eylemesine sebep add olunabilir. Ma'mafih birinci mağlubiyetten sonra firara tahlis-i nefse muvaffak olmuş iken yine iddiayı saltanattan vaz geçmemesi ve teklif olunan aidatı alıpta Kudüs'te köşe-i istirahatı çekilmemesi öyle bir ma'zeretin makbuliyetini hükümden ıskat eder. Bilakis şehzade'nin kısmen olsun istihsal-i saltanat eylemek ümidiyle teşebbüsat-ı mütecevizânesinde ısrar eylemesi saray-ı saltanatça vesvese-i rekabet-i teşeddüd-i atisine ve binaen itlaf u ta'zib-i ihvan hususundaki i'tiyad-ı mezmumun asırlarca iltizamına vesile oldu denilebilir.

Şehzadenin Mısır'a ilticasıyla Sultan Memlük'ten istimdadı – eğer o zaman ahvaline hasr-ı zihin eylessek- pekte cemiyetsizliğe misal olacak vakaya'dan sayılamaz, zira Kölemenler hâkimiyet-i Osmaniye'nin Suriye ve Mısır'a doğru tevsi'i-daire edebileceğinden havfen adavet gösterdikleri halde Osmanlılar gibi onlar dahi istiklal-i İslam'ı muhacemat-ı garbiyyuna karşı müdafaa ile uğraşır bir taife idiler. Hâlbuki o zamanlara kadar def'atle ehl-i salib seferleri teşkil eyleyerek istiklal-i İslam'ı imha etmek ve mezheb-i Muhammediye sâlik olan efradını beşerî Avrupa'da yaşatmak isteyen Fatih'in vefatı üzerine kuvvet-i kalb peydasıyla memalik Osmaniye'ye hücum tasviratında bulunan garbiyyunun pişdarlarından yani şövalyelerden istimdadın pek çirkin görünmesi tabi'i idi.

İkbal-i zati uğrunda ecanibden istimdadla bulunmak- eğer vatanın zararını mucib ise- vatanperverlik şanından değildir. Ma'mafih – müteveffa Gill'in, Şehzade Cem hakkında dediği gibi- on altıncı asırda yaşamış olan bir adamın ef'âlî asrı hazırın vatanperverlik hakkındaki mi'yar tefekkürü ile teayyün edilmek pek de mahk olmayabilir.

Vatanperverlikten maksad nedir? O asırlarda şimdi bizim vatanperverlik dediğimiz şeyden eser yok mu idi?

Zamanımızda büyük küçük bütün ümem-i mütemeddine âlem arasında mer'ıyye olan vatanperverliğin aslı taharri etmek ister isek eski Yunanlıların mensub oldukları <<Belde>> hakkındaki rabita, takayyüd-i muhibbanelerini tahattur etmekteyiz iktiza eder. Karun-u vusta da ise cemaat veya ta'ifenin hamiyeti en ziyade hamiyet-i diniye suretinde tecelli eder olmuş idi. Zamanımızda kalıp amma pek ziyade yerleşmiş olan hamiyet-i vatanperverane ise on altıncı karn-ı efrenciden sonra şüyu' bulmaya başladı. Ma'mafih gerek belde, gerek din gerek vatan namlarına gösterilen o <<hiss-i irtibat>> daima aynı maksadla mevcut ola geldi: Yani insanların hodgâmlığı o muhabbeti irtibatı vücuda getirdi. Filozof meşhur (*Herbert Espenser*) [Spencer] *The Study of Sociology*

unvanlı eserinin dokuzuncu faslında diyor ki: “*Milli olarak vatanperverlik ne ise şahsi olmak üzere hodgâmlıkta hakikatte aynı esasa maliktir. Bir adamın kendi heyet-i ictimaiyesini takdir etmesi kendi nefsinin takdir etmesinin in’ikasıdır ve bir adamın kendi heyet-i ictimaiyesinin metalibini iltizam ise kendi metalibinin – ondan bir cüzü olarak dolayısıyla iltizamı demektir. Efraddan birinin muvaffakiyet-i milliye ile müftehir olması öyle bir muvaffakiyete kabiliyeti olan bir millete mensub bulunmasındandır, zira öyle bir millete mensub olmaklık tezahür eden ulviyet-i tabi’atın nefsinde mevcudiyetini zımnen ifade eyler. Kezalik milletine edilen bir tecavüze karşı vuku’ bulan hiddeti milletini mutazarrır eylemekle kendisine de zarar vermek muhatarasını havi olan bir şeye karşı hiddettir*”. [1] ⁷⁴ İşte bu nazariyeye ittiba’ edersek bâlâ da mezkûr irtibat-ı hamiyetimizdenenin veçhen min-el vücuh on altıncı asırda dahi mer’iyeti tabi’i görünür. Binaenaleyh Şehzade Cem vak’asının cemiyet nokta-i nazarından tenkidi gayri mahk olamaz.

Tenkid denilen şeyi ta’riz-i makamında Telakki eylemek lazım gelir, tenkide âdem-i tahammül ise istibdada meyelan ifşa eden bir hiss-i mağrurane-i alasındandır. Kezalik tenkid-i şedid- hakikate müstenid oldukça- tel’in maksadına azv edilmemek iktiza eder. Tenkid tarihi ise mu’asırın için ba’is-i ibret bulunmak gibi bir fa’ideyi intaç eyler. Biz burada tarihe istinaden Şehzade Cem’in ef’alini tenkid ettik, izzeti nefse malikiyet ve hüsn-ü niyete i’timad gibi mekarim-i merdanesini takdiri de vecibeden add ederiz. ‘Özür-i makam-ı ruhaniyesini adeta me’mur-ı rabbani denilebilecek bir mertebe de i’zam eden Papalık muvacehesinde mensub olduğu kavmin adab-ı vakurane-i diniyesini gayr-i mütezelzil bir cesaret ile muhafaza etmesi ise zikre şayan olan harekât-ı necibesindedir. “*De Mortuis nil Nisi Bonum*”⁷⁵ [Ölümler hakkında iyiden başka bir şey söyleme!] kelamı min-el kadim emvatın namlarını bir hiss-i cemil ile yâd eylemeyi nasihdir ki bizde bu nasihi (رباخانکرو موتاکم) –[Uzkuru mevtakum bilhayr]⁷⁶- [Ölümlerinizi hayır ile yâd edin] diye irad ederiz.

⁷⁴ Eserin 22-23. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [1] [Herbert Spencer, The Study of Sociology, 9. Fasil.] Espenser’in bâlâdaki mülâhazatı münasebetiyle bizde şu haşiye-i serd ederiz ki hodgâmlığı ve tefâ’-ı âmme uğrunda fedayı amade bulunmak büyük bir necabettir, şarkta bu necat-ı vatanpersitanenin asar-ı fa’alîyesi en ziyade Japonyalılar arasında görünür. Bundan böyle menafi’ ve ağraz-ı şahsiyeyi feva’id-i amme ve vataniyye uğrunda fedaya hazır necib zevatın bizde dahi kesrete zuhuratı olur.

⁷⁵ Latince özdeyiş

⁷⁶ Hadis-i Şerif

Sonuç

Halil Halid Bey, Cambridge Üniversitesi'nde hocalık yaptığı dönemde dört ayrı fasıl/risaleden oluşan *Fusûl-i Mütenevvia* serisinin bu dördüncü⁷⁷ ve serinin son risalesini 1909/1910 tarihinde kaleme almıştır. Eserin ilk bölümünde Cem Sultan Vakasına dair evrak ve eserlerin dağılık olduğu ve müellifler tarafından konuya dair az sayıda toplu bir eser meydana getirildiği için eleştiri yapmıştır. Osmanlı müelliflerinden Hoca Sadeddin Efendi ile Hayrullah Efendi'ye ait tarih kitaplarından Cem Sultan'a dair malumat elde edilebileceğini belirten Halil Halid Bey, Avrupalı tarihçilerden de Louis Thuasne adlı müellifin "*Djem Sultan*", *Etude sur la Question d'Orient a la Fin du Xve Siecle* adlı eserinde konu hakkında diğer eserlerde olmayan tafsilatlı bilgilerin olduğunu zikretmiştir. Osmanlı ve Avrupa kaynaklarını incelemeye zamanı veya imkânı olmayanların (biyografi, coğrafya ve tarih ile ilgili bilgilerin bulunduğu) *Şemseddin Sami'nin "Kamus El-Aman"* adlı eserine müracaat edebileceklerini ifade etmiştir. Cem Sultan ile ilgili risaleyi yazmak için Halil Halid Bey, yukarıdaki eserler dışında olaya tarihi yaklaşım için Joseph Von Hammer'ın "*Histoire de l'Empire Ottoman*", sosyolojik yaklaşım için Herbert Spencer'in "*The Study of Sociology*" ve edebi yaklaşım için E.G.W. Gibb'in "*A History of Ottoman Poetry*" adlı eserlerine başvurmuştur. Risalenin bir bölümünde Cem Sultan'ın Bursa'da kendi adına sikke basımından bahseden Halil Halid Bey bu bilgiyi Nümismat İsmail Galip Bey'in "*Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*" adlı eserinden alıntı yapmıştır. Yine eseri görmediği halde okuyucuyu bilgilendirmek için hakkında malumat verdiği Guy Allard tarafından kaleme alınan ve Cem Sultan'ın, Sassenageli Filipin Helen'e aşkını anlatan "*Zisimi, Prince Ottoman, amoureux de Philippine Helene de Sassenage*" adlı hikâye 1673 tarihinde yayımlanmıştır.

Halil Halid Bey'in aktardığı bilgiye göre; Creighton adlı tarihçi *A History of Papacy During Reformation* adlı eserinde Cem Sultan'a yönelik çeşitli süikast girişimlerinde bulunulduğu bilgisine yer vermiştir. Ayrıca Creighton, Cem Sultan'ın Fransa'da vefat etmesinden ötürü Papa Altıncı Aleksandre'nin Cem Sultanı zehirlemesinin mümkün olmadığını belirterek onu aklamaya çalışmıştır. Halil Halid Bey ise Creighton adlı müellifin görüşlerini çürütmek için Cem Sultan'ın Papalıkta kaldıktan sonra Fransa'ya gitmesini hesaba katarak tıp alanında yazılmış bir esere müracaat ederek zehrin etki ve etki süresine dair araştırmalar yapmıştır. J. Dixon Mann adlı yazarın *Forensic Medicine and Toxicology* [Adli Tıp ve Toksikoloji] adlı eserinden faydalanarak Cem Sultan'ın zehirlenerek katledildiğini ispat etmeye çalışmıştır. Bunun yanında Vladimir Lamansky'in Venedik arşivine dayalı olarak yaptığı "*Secrets d'Etats de Venise*" adlı çalışmada Cem Sultan'ın zehirlendiği yönünde çok sayıda delil sunduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Papa Aleksandre'nin başka zehirleme olaylarına da karışması Halil Halid Bey'in hem tarihi vesikalar hem de bahsedilen tıbbi esere dayanarak Cem Sultan'ın adı geçen Papa tarafından zehirlendiği yönündeki bilgilerin ağır bastığını belirtmesine ve kendisinin de bu kanaatte

⁷⁷ Bu risalenin kapağında *Fusûl-i Mütenevvia I* diye yazmaktadır. Muhtemeldir ki baskı hatası yapılmıştır. Halil Halid Bey'in *Fusûl-i Mütenevvia* şeklinde kaleme aldığı risalelerin ilki Bilal Patacı'nın Latin harflerine transkripsiyonunu yaptığı "*İslam ile Nasraniyet'in Münasebât-ı Asliyesi*" adlı risaledir. Bk. Bilal Patacı, "Halil Halid Efendi ve İslam ile Nasraniyet'in Münasebât-ı Asliyesi", *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, c.9, s. 3, İstanbul Eylül-Aralık 2012, 204.

olmasına sebep olmuştur. Bu paragrafta bahsedilen bilgiler Halil Halid Bey’in kullandığı kaynakları eleştiri süzgecinden geçirerek kullandığını ve araştırmacı kişiliğini ortaya koymaktadır.

Halil Halid Bey risalesinde Cem Sultanın iktidar hırsı ile kardeşi Sultan II. Bayezid ile savaşın yenilmesinin ardından Memlükler, Rodos, Papalık ve Fransa gibi devletlere sığınmasından bahsetmiştir. Cem Sultan’ın Memlüklere sığınmasını Müslüman bir devlet olması ve Haçlılara karşı gaza yürüten bir devlet olması hasebiyle normal karşılamıştır. Fakat Rodos şövalyelerine sığınmasını şu sözler ile tenkid etmiştir: “*İkbal-i zati uğrunda istimdadda bulunmak-eğer vatanın zararını mucib ise- vatanperverlik şanından değildir.*” Bunun yanında Cem Sultanı vatanperverlik noktasında tenkid etme gerekçesini ortaya koyan Halil Halid Bey, Cem Sultanı aşağılamak için değil tarihi hakikatler ortaya çıksın diye Cem Vakasını tenkidi bir dille kaleme aldığını belirtmiştir. Daha sonra ölümlerin arkasından iyi konuşulmasına dair ilk önce Latince bir özdeyiş sonrada Hz. Peygamber’in bir Hadis-i Şerifini paylaşması manidardır. Zira Halil Halid Bey bu iki sözde yaptığı sıralama ile Cem Sultan’ın Papalığın teşvik ve baskılarına karşı durarak din değiştirmeyip Müslüman olarak vefat etmesini vurguluyor olmalıdır.

Kısacası Halil Halid Bey’in kronolojik tarih kaygısı gütmeyen yazdığı bu tarihi risalede Cem Sultan olayı üzerinden birlik, beraberlik, vatanperverlik ve uluslararası ilişkiler değerlendirilmiştir. Değerlendirme yapılırken yukarıda bahsedildiği üzere tarih, sosyoloji, tıp ve edebiyat gibi bilim dallarında yazılmış çeşitli eserler kullanılarak ortaya atılan görüşlerin doğruluğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Halil Halid Bey’in eseri kaleme aldığı dönemde İngiltere’de bulunuyor olması risalede kullandığı çeşitli yabancı kaynaklara ulaşmasını kolaylaştırmış olmalıdır.

Ekler

Ek 1: Risalede Geçen Bazı Kelimler ve Anlamları [A-H]

A

A'da: Düşmanlar, Düşmanlık
 Adavet: Düşmanlık, Husumet
 Add: Hesaplamak, Saymak, Sayılmak
 Adet-i Rılayyet: Kölelik alışkanlığı
 Afr-u Zünub: Günah veya kabahatlerin affı
 Agva: Delalate sapan veya giden, Sapık
 Agrâz-ı Dünyevi: Dünyevi maksatlar
 Ahlak-ı Redd: Kabul görmeyen ahlak
 Ahval: Haller, Vaziyetler, Oluşlar
 Ahval-i Siyasiye: Siyasi durum veya haller
 Alkâm-ı Efrenci: Avrupa kavimleri veya devletleri
 Alam-ı Hayatiye: Yaşanılan keserler veya üzüntüler
 Alam-ı Nevmid: Cesaret kırıcı elemeler
 Âlem-i Ebediyete: Öteli dünya
 Alet-i Nifal: Fitne aracı
 Âmâl-ı Hissiyeye: Duygulu istekler veya arzular
 Âmme-i Nâs: İnsanların hepsi
 Asakir: Askerler
 Asar: Eserler
 Asâr: İzler, Eserler
 Asar-ı Efrenciye: Avrupa yazın eserleri
 Asar-ı Ma'ruf: Bilinen eserler
 Asâr-ı Terhim: Yumuşaldık izleri veya eserleri
 Ashab-ı Kemal: Olgun veya Faziletli kimseler
 Ashab-ı Mutalaa: Okuma içmeğine sahip kişiler
 Atiyen: Gelecekte, İlerde
 Avdet: Geri dönme, dönme
 Avdet: Dönüş, Geri gelme
 Azab-ı Tevkif: Tutulduğun verdiği ıstırap
 Azv: İftira, Nisbet etme

B
 Ba'is-i Telhif: Acınmaya sebep olma
 Bahş: Verme, Bağış
 Bâla: Yukarı
 Balade-i Münderic: Kısa lirik şiir içermek
 Bed: Kötü, Fena, Çirkin
 Bekaya: Geride kalanlar
 Bertaraf: Bir yana atmak

Binaenaleyh: Ondan dolayı
 Bister: Yatak, Döşek
 Bi-Tesviye: Şartsız
 Bit-Tabî': Doğal olarak

C
 Celb: Yazı ile çağırılma, Kendine çekmek
 Cem': Birleştirmek
 Cenab-ı Risaletpenah: Hz. Muhammed (A.S.M)
 Cenub: Güney
 Cism-i Beşer: İnsan vücudu
 Cürm: Suç, Hata, Kabahat
 Cürm-ü Tesmim: Zehirleme suçu

D
 Dâiye-i Tefevvuk: Üstünlük iddiası
 Danişmend: Bilgili, İlimli
 De'b-i Dirin-i İstihlaf: Halef bırakma adeti veya töresi
 Desais-i Siyasiye: Siyasi desiseler veya hileler
 Düçar: Uğramış, Maruz kalmış

E-F
 Ecanib: Yabancılar, Ecnebler
 Ecnâs-ı Muhtelif: Çeşitli, Türü cinsler
 Eczâ-ı Sa'ir: Diğer parça
 Edib: Güzel söz söyleyen veya yazar
 Edvar-ı Maziye: Geçmiş devirler
 Efâl: Fiiller, İşler
 Efrad: Ferler, Askerler
 Efrad-ı Aile: Aile fertleri
 Efrad-ı Beşer: İnsan fertleri
 Ehemmiyet-i Azime: Büyük önem
 Ehl-i Salib: Hristiyan ordusu, Haçlılar
 Ekber: Büyük
 Emel-i Harisane: Hırslı istek veya arzu
 Emvat: Ölüler
 Evva'-i Semum: Zehirlerin çeşitleri veya türleri
 Erbab: Bir işin ehli, Maharet sahibi
 Eşedd-i İhtiyaç: Şiddetli ihtiyaç
 Evkat-ı Fa'aliye: Geçerli vakitler
 Eyyam-ı İltica: Sığınma günleri
 Eyyam-ı Sabavet: Çocukluk günleri

Ervâk-ı Hayatiye: Yaşam zevkleri
 Fariza-i Müttalâyane: Dini borç
 Fart-ı İ'timad: Aşırı güven
 Filvali': Ashında, Gerçekte

Fıraş-ı Mevt: Ölüm döşegi
 Frengistan: Avrupa, Batı memleketleri

G
 Gâdirane: Zulmedici bir şekilde
 Garb-ı Cenub: Güney batı
 Garbiyyun: Batılılar, Avrupalılar
 Gavail-i Dâhiliye: İç musibetler veya felaketler
 Gavail-i Müteddid: Türlü türlü eziyetler
 Gayr-i Mütazelzil: Oynamaz, Sarsılmaz

H
 Haccü'l-Haremeyn: Mekke ve Medineyi Haccetmiş
 Hadim: Hizmet eden, İşe yarayan
 Hair: Sahip, Sahip olmak, Yer tutmak
 Halat: Haller, Suretler, Keyfiyetler
 Hal-i Telamül: Gelişme durumu
 Hamiyet: Bir kimsenin yurduunu, ailesini vs. koruma gayret ve çabası
 Hamiyet-i Dini: Diniyi koruma gayret ve çabası
 Hamiyet-i Vatanperverane: Vatan severce gayret
 Handan: Mutlu, Mesut
 Harekat-ı Necibe: Yüce huylu veya erdemli hareket
 Hasr-ı Zihin: Düşünmeye zaman ayırmak
 Hasr-ı Zihin: Düşünmeye zaman ayırmak
 Hatarnâk: Korkunç, Tehlikeli
 Hatime: Son, Nihayet
 Havfen: Çekinerek, Korkarak
 Havi: İçeren, İhtiva eden
 Havi: İhtiva eden, İçeren
 Heves-i Civani: Gençlik hevesi
 Hevl Can: Can korkusu
 Hirs-ı Cah: Malkam ve Rütbe hırsı
 Hilm: Vakar, Sakinlik
 Hiss-i Cemil: Güzel duygu
 Hiss-i İrtibat: Bağlanma duygusu
 Hizb-ı Zaif: Güçsüz ordu veya grup
 Hodgâm: Kendi keyfini düşünen, Kendini beğenmiş
 Huruc-u Alessultan: Meşru iktidara İsyan etme
 Hüsn-ı İsti'mal: İyi kullanmak

Ek 2: Risalede Geçen Bazı Kelimler ve Anlamları [I-M]

I-İ

İskat: Hükümsüz bırakılmak, Silmek
 İ'layı Şan-ı Devlet: Devletin şanını yüceltmek
 İ'tıla-i Şevket: Kudretinin gelişmesi
 İ'tiyad-ı Mezzum: Ayıplanmış adet
 İ'zam: Büyük görmek, Büyük bilmek
 İbtida-i Teşkil: Kuruluşun ilk zamanları
 İcra: Bir işi yürütmek, Yerine getirmek
 İddia-ı Manzum: Düzenlenmiş veya sıralanmış İddia
 İfihâr: Övünmek
 İhata: İçine almak, Kuşatmak
 İhbar-ı Hal: Durumu bildirmek
 İhtilaf-ı Dâhil: İç çatışma veya iç ihtilaf
 İhtiramat-ı Fâik: Üstün saygılar veya hürmetler
 İhtisâs: Kendine mahsus kılınmak
 İhtiyar: Katlanmak
 İhtibâl: Taliî, Mutluluk
 İhtisab-ı Hakimiyyet: Yönetimi elde etmek
 İlkâ: Öne atmak, Koymak, Atma, Bırakma
 İltica: Sığınma, Sığınmak
 İltica: Sığınma, Sığınmak
 İlticâgâh: Sığınacak yer, Sığınak
 İltizam: Gereldi bulma
 İltizam: Gereldi bulma, Birinin tarafını tutma
 İmrar-ı Hayat: Ömür sürmek
 İn'ikas: Alçetme, Tersine çevrilme
 İna'yet-i Manevi: Manevi yardım
 İntaç: Meydana getirme, Doğurma
 İntibah-ı Siyasi: Siyasi uyanış
 İntikal: Göçmek, Geçmek
 İntisab: Bir kimseye mensub olmak
 İnzam: İnanma, Bağlanma
 İrad: Söylemek
 İrad: Söylemek
 İrae: Göstermek, Göz önüne koymak
 İsal: Ulaştırmak, Ulaştırılmak
 İsti'ane: Dua, Yardım istemek
 İstifâr: Tevbe etmek, Afv dilemek
 İstihlaf: Halef buralmak
 İstihsal-i Ma'lumat: Bilgi elde etmek
 İstihsal-i Saltanat: Saltanatı ele geçirmek

İstihâl-i Tac-ı Saltanat: Yönetimi elde etmek
 İstikbal: Gelecek
 İstilayı Melhuz: Düşünülen veya planlanan istila
 İstimdad: Yardım istemek
 İstinkâf: kabul etmemek, Red
 İş U Sahb: Yalın dostlarla eğlenme veya yaşama
 İş'ar: Bildirmek, Haber vermek, Anlatmak
 İşğal: Uğraşmak, Meşgul olmak
 İştiyak: Arzu, Özlem
 İtare: Yollamak, Uçurmak
 İttiba': Tabii olma, Arkasından gitme, İtaat
 İttihaz: Alma, Almak
 İttihaz: Kabullenmek, Öyle diye balmak
 İzale: Yok etmek, Mahvetmek
 İzale-i Vücut: Oldürmek, Katletmek
 İzmihâl: Yok olmak, Perişan olmak
 K
 Kâfi: Yeten, Yeterli
 Kâhîr: Ezme, Mahvetme
 Kail: Naldeden, Söyleyen, İnanmış
 Kar-ı Efrenci: Miladi takvim
 Kaside-i Garra: Güzel Kaside
 Kavi: Güçlü, Kuvvetli
 Kavl-i Mezkûr: Bahsedilen söz cümlesi
 Kavl-i Nasih: Öğüt veren söz
 Kayıd: Çelmek, Çelici, Çelken
 Kesb: Kazanma, Elde etme
 Kesret: Sıklıkla
 Ketb-i Kadim: Eski yazmalar
 Kezalik: Böylece, Bunun gibi
 Kıyam: Ayağa kalkmak, Ayaklanmak
 Kuvâ: Güçler, Kuvvetler
 Kuva-i Müctemi': Toplanmış veya toplu kuvvet
 Kuvayı Bahriye: Deniz kuvveti
 Kuvve-i kâfi: Yeterli kuvvet
 Kuvvet-i Kalb: Sahte veya hileli kuvvet
 Külli: Çok, Fazla
 Külliyyen: Tamamen
 L
 Layık-ı İnâyet
 Liva-yı İslam: İslam saucığı

M

Ma'lumat-ı Müfid: Faydalı veya yararlı bilgiler
 Ma'mafih: Bununla birlikte
 Maarif-i Umumiye: Genel eğitim
 Mağlubiyet-i Seri'a: Çabuk yenilgi
 Mahdud: Sınırlanmış, Çevrilmiş
 Mahk: Eksik, Noksan
 Mâil: Meyilli, Hevesli, Düşkün
 Makbuliyet: Beğenilmişlik
 Maksad: Amaç, Gaye
 Maksad-ı Mahza: Tek amaç
 Makule-i Temayülât: Eğilim çeşitleri
 Mani': Engel
 Masarif-i Lazime: İhtiyaç masrafları
 Masum: Koruman, Emin
 Matlab: İstek, İstenilen şey
 Matlub: İstenilen şey
 Mazhariyet: Mail olma, Elde etme
 Me'mur-ı Rabbani: Yaratıcı tarafından görevlendirilmiş
 Me'muriyet-i Hafîye: Casusluk görevi
 Mebhâs: Kısım, Bahis, fasıl
 Meblağ-ı Mezkûr: Bahsedilen miktar
 Mefkûdiyyet: Bulunmama
 Mekarim-i Merdane: Üstün yiğitlik
 Meleke-i Tefekkür: Düşünme yetisi
 Memalik-i Ecdad: Atadan deden kalma topraklar
 Menba': Kaynak
 Mer'iyye(t): Makbul olma, Muteber olma
 Merbutiyyet: Bağlılık, Eldilik
 Mervi: Rivayet edilen, Naldedilen
 Mesârif-i Tevliyye: Tutma veya tutuldama masrafları
 Mesele-i Şarhiye: Doğru meselesi
 Mesmûmen: Zehirlenmiş olarak
 Meşâlik-i Seferiye: Sefer sıkkantıları veya eziyetleri
 Meşi-i İsti'cal: Acele gidiş
 Metalib: Arzular, İsteldir
 Mevâid-i İn'am: Söz verilen ihsan veya iyilik
 Mevî-i Müşarünileyh: Adı geçen merhumun
 Mevzu': üzerinde durulan mesele
 Meyelan: Bir tarafa eğilmiş olmak, Meyil gösterme
 Mezc: Katma, Karıştırma

Ek 3: Risalede Geçen Bazı Kelimeler ve Anlamları [M-T]

Mezkûr: Adı geçen, Bahsedilen	Münderic: Yer almış, İçinde bulunan	Rılayyet: Kölelik, Kulluk
Mi'yar: Ölçü	Mühall: Boş	Riayet: Uymak, Tâbi olmak
Min-El Kadim: Eskiden beri, Çok evelden	Müntefi': İstifade eden, Fayda gören	Rikdât-i Kalb: Kalp yufcalığı, Kalp acıması
Misilli: Benzeri, Gibi, Aynı	Müraat: Riayet etmek, Saygı göstermek	Rivayat-i Tarihiye: Tarihi rivayetler
Mu'asırin: Aynı asırda yaşayanlar	Müreffeh: Huzura kavuşmuş olan	Rüz: Gün
Mu'aşeret-i Mübadi: Birlikte yaşama adeti	Mürur: Sona ermek, Nihayet bulma, Geçmek	Ş
Mu'tedil: Ora halli, İtidalli	Müsbüt: İspat eden, Tespit eden	Şâ'i: Mektup götüren kişiler
Muanber: Güzel kokan, Güzel kokulu	Müstagrak-i Alam: Elemlere dalmış	Sagır-üs Simn: Yaşlı küçük
Muazzeb: Eziyet çeken	Müstalîl: Bağmsız	Sail: İsteme, İstek, Dilenci, Soru
Mucib: İcab eden, Gerektiren	Müstehal: Hak etmiş, Hak eden	Sâlik: Yolunda giden, Bir inanç yolunda gitmek
Mufassalen: Geniş malumatlı olarak	Müstehziyane: Alay ederek, Eğlenerек	Sani: İkinci
Muhacemat-ı Garbiyyun: Batının hücumu	Müstenid: Dayanan, İsnat eden	Sebeb-i Mevt: Ölüm sebebi veya nedeni
Muhakemat: Hüküm yürütmeler	Müşarümileyh: İsmi evvelce söylenmiş olan	Selatin-i Salife: Oncelci sultanlar
Muhâl: İmkansız, Boş söz	Mütâlaâta: Tetkikler, Düşünceler	Semum: Zehirli şey
Muharrer: Yazılı, Yazılmış	Mütehalif: Birbirini tutmayan, Birbirine uymayan	Serd: Dile getirmek
Muhasebat-ı Hafiyeh: Casusların hesap işleri	Müteheyyic: Heyecanlı, Coşan	Sergüzeşt: Baştan geçen haller, Macera
Muhatarah: Tehlike, Zarar, Ziyan	Mütene'im: Nimetler içinde	Sergüzeşt-i Hazini: Hüzünlü serüven
Muhibb-i Kadim: Eskiden dost	Müteneffizan-ı Devlet: Devlette sözü geçen kişiler	Sergüzeşt-i Ömr: Maceralı hayat
Muhtasir: Kısa, Kısaltma	Müteneffizan-i Rical-i Devlet: Sözü geçen devlet adamları	Serir-i Osmaniye: Osmanlı tahtı
Muîn: Yardımcı	Müteveccih: Yola çıkmak, Yönelmek	Sernigün: Baş aşağı, Tepe taldak olmak, Yenilmek
Mulkim: İkamet eden	Müteveffa: Ölmüş, Vefat etmiş	Seza: Layık, Münasip
Musahib: Sohbet arkadaşı, Yanında bulunan kişiler	Müttebahaz: kabul edilen, Yürürlükte olan	Siyaset-i Nefsi: Canını koruma
Mutazarrır: Zarar ve ziyana uğrayan	Müttehim: Şüphelenen, Töhmefli	Sükûnet-i Müttaliyane: Takvadan gelen durgunluk
Muvacebe: Huzurunda olmak, Yüz yüze gelmek	Müverrih: Tarihçi, Tarih yazan	Şefkat-ı Aşık: Aşıkçasına şevkat
Muvaffakiyet-i Milliye: Milli başarı	N	Şemşir-i Taassub: Taassub Kılıcı
Muvazene-i İz'an: Akıl veya idrak ölçüsü	Nâsîh: nasihat eden, Öğüt veren	Şitaban: Koşma, Koşmak, Seğirten
Mübeddil: Değiştiren	Naşi: Dolayı, Ötürü	Şüyû' Bulma: Yayılmak, Herkesçe duyulmak
Mübeyyen: Açıklanmış şekilde	Nazmen: Nazım olarak	T
Mücerred: Arınmış, Soyulmuş, Tek	Nev': Cins, Çeşit	Ta'riz-i Makam: Yeriinde söylenen söz
Müdalikâne: Dikkatle araştırılarak	Niyet-i İanet: Yardım amacı	Ta'yib: Ayıplamak, Kötülüğünü söylemek
Müellif: Kitap yazar	P	Ta'zib-i İhvan: Kardeşlere eziyet etme
Müessis-i Beyan-ı Devlet: Devleti kuranın sözü	Payitaht: Yönetim merkezi	Tab'en: Doğal olarak, Tabiatıyla
Müfid: Faydalı, Yararlı	Perverde: Terbiye görmüş	Tabiat-i Saniye: İkinci huy
Müfsid: Nifak çıkarıcı	Peyda: Mevcut, Var olan, Aşkar	Tabiiyet: Bir kimseye mensup olmak
Müftehir: İftihar eden, Oğünen	Piş: On, Huzur	Tafsilat: Açıklamalar, İzahlar
Mühim: Önemli	Pişdar: Öncü, Öncü kuvvet	Tagallüb: Zorbalık
Mülâhaza: Tefekkür, Düşünce	R	Taharri: Aramak, Araştırmak, İncelemek
Mültezim: Gereldi, Elzem	Rabıta: Bağ, İlişki	Tahattur: Hatırlamak
Mümnaat: Onleme, Muhalefet, Mani olma	Rah-i Hüda: Allah yolu	Tahkim: Kuvvetlendirme, Sağlamlaştırma
Münasip: Uygun	Rakib-i Cahid: Cihatta rekabet eden	Tahlis-i Nefs: Canını kurtarmak
Münazara: Mücadele, Çelişmek, Ağız kavgaası	Re's-i Maktu': Kesilmiş başı	Tahrir: Yazmak, Yazılmak
	Reisü'l Ruesası: Reislerin başı	

Ek 4: Risalede Geçen Bazı Kelimeler ve Anlamları [T-Z]

Tahrirat-ı Resmîye-i Hafîye: Casusların resmî yazışmaları	Tefsîr: Anladığını anlatmak, Açıklamak	U-Ü
Taht-ı Pedere: Babadan kalma taht	Tebliğe-i Tevkîf: Tutuldunda tehlikesi	Ülviyet-i Tabî'at: Yaratılış veya karakter yüceliği
Takayyüd-i Muhibbane: Severek bağlı olmak	Teldîfi İn'âm: İyilik veya ihsan teldifi	Umem-i Âlem: Dünyadaki milletler
Taksim: Bölme, Parçalara ayırma	Tekîsir-i Efrad-ı Ümmet: Müslüman fertlerin sayıca artması	Ünem-i Mütemeddîn: Medeni mîllede
Taltif: Gönül almak, Yumuşatmak	Tel'in: Lanetlemek, Lanet etmek	Ümid-i Necat: Kurtuluş ümidi
Tarafgiran-ı Rical: Taraf tutan devlet adamları	Telâki: Kavuşma, Buluşma	V
Tarih-i Muhtasar: Kısa tarih, Özlü tarih	Telâki: Karşılama, Kabul etmek	Val'a: Hadise, Olay
Tarz-ı Tefekkür: Düşünce şeldi	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Val'a-ı Mezkr: Adı geçen hadise
Tarz-ı Tefekkür: Düşünme şeldi	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vakayî' Mühimme-i Camî': Önemli olayların toplanması
Tasaddiyat: Saldırımlar, Girişimler, İşler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vakayî': Olan olaylar veya hadiseler
Tavâif-i Sağîre: Küçük kavimler veya milletler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Varid: Ulaşan, Yetişen
Tazallüm-i Hal: Durumdan şikayetçi olmak	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Varis-i Meşru': Kabul gören mirasçı
Tazyik: Sıkıştırma, Zorlama, Basla	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Varta: Uçurum
Te'diye: Eda etmek, Borcunu vermek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vasîta-i İğtinam: Fırsatçı ganîmet bilme aracı
Te'mîn-i Bekası: Devamlılığını sağlamak	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vasîta-i Kesb: Kazanç yolu
Te'sîrat-ı Tedricî: Yavaş yavaş etkileme	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vasîta-i Temyiz: İyiyi kötüden ayırma vasıtası
Te'sîr-i İtlâf: Oldürme etkisi	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vaz': Tarz, Duruş, Konulma
Te'yyün: Anlaşılma, Açıklaşma, Belirtmek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vecen Min-el Vücut: Hiçbir suretle
Teb'id: Uzaldırma, Kovma	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vecibe-i Siyasiye: Devlet görevi, Siyasi görev
Tebâüd: Uzaldırma, Uzaldırma	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vesâik-i Tarihi: Tarihi vesikalar
Tebdil: Değişirmek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vesvese-i Rekabet-i Teşeddüd-i Atisi: Gelecekte şiddetli rekabet şüphesi
Tebdil-i Saltanat: Hükümdar değiştirmek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Z
Tebriye: Suçsuzluğunu meydana çıkarmak	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zelilâne: Alçakça, Alçaklık
Tecarüb: Tecrübeler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zeval-i Mazarrat: Zararın sona ermesi
Tecavüzat-ı Müstakbel: Gelecekte yapılacak saldırı	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zevât-ı Ahîye: Rütbeli kişiler
Tecrim: Cezalandırma, Suçlandırma	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zey'-i Dahl: Bir işe karıştığını duyulması
Tecrübe-i Tali': Bahtını veya kaderini denemek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zimnen: Dolayısıyla, İma yolu ile
Teczie: Bölme, Parçalama	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Ziya'-ı Ebedî: Olmuş
Tedkikat-ı Amika: Detaylı incelemeler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tedkikat-ı İlmîye: İlmî araştırmalar veya incelemeler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefavvuk-ı Asâr: Üstnlük eserleri veya izleri	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefavvuk-ı Zatisi: Kendisinin üstün olduğu	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefrik: Ayrılmak, Birbirinden ayırmak	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefrika-ı Azîme: Büyük bölünme	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefrik-i Memleket: Ülkeyi bölme	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	

Ek 5: Risalenin Kapak Sayfası

455
356.0722

11. 5. 1976
Karahanoğlu Muhtar
Kitapları (1976)

فصول متنوعه

461

K=458

شہزادہ جم و قصہ زندہ مسئلہ احیاء

تر
خلیل خالد

مرحق محفوظلدر .

طبعة
بفعل اوغلوںده « مطبعة تبریه » وشرکائی
۱۳۲۷

Atatürk Üniversitesi
Kütüphanesi
Umb. No: 39166/1

Ek 6: Sultan Bayezid İle Şehzade Cem Askerleri Arasında Bir Muharebe
(Risalenin ilk Sayfası)

سلطان بایزید ایله شهزاده جم عساکری
آره سنده بر محاربه

Caorsini Obsidionis Rhodiae Urbis
Descriptio . .

Halil Halid, Şehzade Cem Vakasında Mesele-i Hamiyet, s.1

Ek 7: Risalenin Mukaddimesi ve Müellifin Dipnot Kullanımı

مقدمه

مکمل بر تاریخ ملیزم بوقدر دبه چوق کره شکایت ایدرز. طیبی بو شکایت مز معارف عمومیه نك احتیاجاته الویریشلی صورتده تلفیق اولمش طویلجه بر اثر تاریخینک مفقودیتدن طولاییدر؛ یوقسه عثمانلینک ادوار ماضیه نه دائر — پراکنده اولمقله برابر — ینه خیلی آثار وجوده کتورلمش اولدینی انکار ایدبله مز ، شهزاده جم وقعه سی حقنده کی روایات تاریخیه ایسته بویله جه پراکنده صورتده موجود اولان آثارده مفصلاً مندرجدر ، خواجه تاریخی ، خیرالله افسدی تاریخی کی بر نیجه آثار معروفه بوقعه حقنده معلومات مفیدینی حاویدر ، فرانسوز مؤلفلرندن L. Thuasane — که تصویر شاهانه سی یابدیرمق اوزره فاتح سلطان محمد طرفدن استانبوله جاب ایدلمش اولان ایतालالی (جنتیل بلایی) نام رسامک شرفده کی سرگذشته دائر بر اثر بازمشیدی — شهزاده جم وقعه سی حقنده دخی تدقیقات عمیقده بولمش و (مسئله شرقیه نك اون بشیجی عصرک صوکلرنده کی دوری اوزرینه نقعات) عنوانیه مهم بر اثر وجوده کتوره شدد [۱] بو اثر وقعه مذکوره حقنده تاریخ کتابلرینک هیچ بریسنده کوریه مین نیجه تفصیلاتی حاویدر . عثمانلی اصحاب مطالعه سی آره سنده کتب قدیمه و آثار

“ Djem Sultan . [۱]

Etude sur la Question d'Orient à la Fin du
Xve Siècle .

Halil Halid, Şehzade Cem Vakasında Mesele-i Hamiyet.

Ek 8: Rodos'ta Şövalyeler Tarafından Şehzade Cem'e Çekilen Bir Ziyafet

Kaynaklar

- (Tarhan), Abdülhak Hamid (31.03.1931), “Halil Halit Bey”, İstanbul: *Cumhuriyet Gazetesi*, 1-6.
- “Büyük Bir Ziya”, (30.03.1931), *Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul, 1-6.
- “Halil Halid Bey”, (30.03.1931), *Vakit Gazetesi*, İstanbul, 1-8.
- “The Chicago Manual of Style”, Erişim Adresi: Wikipedia. Erişim Tarihi: 02.05.2021.
- Akün, Ömer Faruk (1998). “Hayrullah Efendi Târîhi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 17, 76-79.
- Allard, Guy, *Philipine-Helene de Sassenage'in Aşığı Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan*, (Çev. Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul 2006. Erişim Adresi: <https://iletisim.com.tr/kitap/osmanli-sehzadesi-cem-sultan/8024> (Künye bilgisi için bakıldı. Kitap incelenmedi).
- Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey (2017). *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık.
- Çerkeşşeyhizade Halil Halid (2005). *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Ferrard, Christopher (1996). “Elias John Wilkinson Gibb”, İstanbul: *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, , 64-66.
- Halil Halid (1327). *Füsûl-i Mütenevvi'a IV, Şehzâde Cem Vâk'asında Mes'ele-i Hamiyyet*, Kostantiniye (İstanbul): Matbaa-ı Hayriye. Erişim Adresi: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu.
- Halil Halid (1326). *Füsûl-i Mütenevvi'a I, İslâm ile Nasrâniyyetin Münâsebât-ı Asliyyesi*, Kostantiniye (İstanbul). Erişim Adresi: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu.
- Halil Halid (1326). *Füsûl-i Mütenevvi'a II, Türkler ile İngilizlerin İlk Teması*, , Kostantiniye (İstanbul): Matbaa-ı Ahmed İhsan. Erişim Adresi: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu.
- Halil Halid (1326). *Füsûl-i Mütenevvi'a III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi*, Kostantiniye (İstanbul): Matbaa-ı Ahmed İhsan. Erişim Adresi: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu.
- Halil Halid (1903), *The Diary Of A Turk*, London: Adam and Charles Black [A&C Black].
- Halil Halid (2008). *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Halil Halid (2018). *Halil Halid'in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), İstanbul: Yakın Plan Pro. Yayıncılık.
- Halil Halid (Teşkilat-ı Mahsusa Üyesi) (2008). *İngilizlerin Osmanlıyı Yok Etme Siyaseti Musul-Kerkük –Arabistan*, (haz. Orhan Sakin), İstanbul: Ekim Yayınları.
- Halil Hâlit (2007). *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), Ankara: Hece Yayınları.
- <https://dervaze.com/> (Erişim Tarihi: 12.12.2020-26.12.2020).
- <https://www.kamusiturki.com/> (Erişim Tarihi: 12.12.2020-26.12.2020).
- <https://www.luggat.com/> (Erişim Tarihi: 12.12.2020-26.12.2020).
- İpşirli, Mehmet (2010). “Tâcü't Tevârih”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, 357-359.

- Karaca, Taha Niyazi (2015), “Osmanlı Aydını Halil Halid Bey’in Emperyalizme Dair Düşünceleri ve İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone’a Anti-Emperyalist Tepkisi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-24 Eylül 2010*, c. IV, K.III, Ankara, 1119-1641.
- Mann, J. Dixon (1893), *Forensic Medicine and Toxicology*,. Erişim Adresi: <https://www.amazon.com/Forensic-Medicine-Toxicology-1893-Dixon/dp/1519087020> (Sitede kitabın içindekiler kısmı var).
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (1912), C.1, D.2, İS. 1, 5 Nisan 1328 (1912) Perşembe, 1-3.
- Özcan, Azmi (1997). *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara: İSAM Yayınları.
- Öztürk, Kurtuluş. (2005). *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Patacı, Bilal (2012). “Halil Halid Efendi ve İslam ile Nasrâniyet’in Münasebât-ı Asliyesi” İstanbul: *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, c.9, s. 3, 201-215.
- Tokgöz, Ahmed İhsan (2.4.1931). “Rahmetli Halil Halit Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne” İstanbul: *Resimli Uyanış Servetifünun*, nr.1807/122, 274-288.
- Uzun, Mustafa (1997). “Halil Halid Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 15, 313-316.
- Wasti, S. Tanvir (1993), “Halil Halid: Anti-İmperialist Muslim Intellectual”, London: *Middle Eastern Studies*, 29/3, 559-579.

